

Hele Nissum Fjord skulle have været tørlagt

»Fra Husby kan man, om man vil, vandre videre til Fjand og herfra til Thorsminde, som nu er lukket ved en vældig sluse, gennem hvilken vandet agtes bortført ved den projekterede storartede udtørring af Nissum Fjord.«

Turistguide 1871.

»Nissum Fjord-spekulationen« – under denne overskrift beskrev den unge skolelærer Jens Gregersen Pinholt (1862-1949) i 1885 det fejlslagne forsøg på at udtørre hele Nissum Fjord. I det illustrerede populærmagasin »Nytiden« indledte Pinholt sin beskrivelse med disse ord:

»Forsøget på at udtørre Nissum Fjord er vel ikke den sidste menneskealders største projekt herhjemme; men intet stort projekt er i al fald så komplet mislykkedes som dette, hvor millioner er øst ud, og hvor der er lidt store tab så vel af interessenterne som af dem, ved hvis enemærker spekulationens valplads var. Hele foretagendet er en industriel tragedie, som vort land ikke tilnærmelsesvis har set magen til før«.

Dengang havde Nissum Fjord, i lighed med Ringkøbing Fjord, direkte afløb til havet, men hyppig tilsanding af udløbene forvoldte store oversvømmelser omkring fjordene.

Allerede i 1830 havde Rentekammeret, der varetog statsadministrationens økonomiske og materielle opgaver, påbudt forskellige foranstaltninger for at begrænse skaderne, og i 1840 blev der første gang fremsat forslag om at bygge en afvandings-sluse ved Thorsminde. Den ville koste 20.000 rigsdaler (2,8 mio. kr. i 2010-værdi), og det var for dyrt for de fattige vestjyder. Forslaget blev ikke til noget.

I 1844 opnåede strandingskommissær L.C. Kastbjerg derimod kongelig bevilling til at inddæmme og tørlægge 1100 hektar i den nordlige del af fjorden, dvs. Bøvling Fjord. Der blev opført nogle dæmninger, men de var bygget af ringe materialer, da det

skulle være billigt. Første gang der forekom vindstuvning fra vest, skyllede dæmningerne væk, og Kastberg måtte give op. Han overdrog koncessionen i 1854 til det engelskejede handelsfirma Joseph Owen & Sønner i København.

Fejeskarn og landvinding

Joseph Owen (1789-1862) var blandt grundlæggerne af dansk kemisk industri, som vi kender den i dag.

I 1826 havde han købt Fredens Mølle på hjørnet af Amagerbrogade og Holmbladsgade i København, hvor han producerede olier, sæber og ben-gødning. I 1833 opnåede han 10 års eneret på at fremstille sin »Patent-Gødning«, som han selv kaldte den. Hovedingredienserne i denne livseleksir for planter var »fejeskarn fra gaderne, såkaldt dagrenovation, ler og friske menneskelige ekskrementer i forholdsmæssige dele«.

Owen opbyggede Danmarks første gødningsfabrik, der påbegyndte produktionen af superfosfat i 1850'erne. I midten af 1860'erne havde Fredens Mølle et faktisk monopol i dansk gødningsindustri. Øl var et andet investeringsobjekt for Owen-familien; i 1860 stiftede man bryggeriet Aldersro A/S.

Owen & Sønner sikrede sig en udløbet koncession til at tørlægge hele Nissum Fjord, og man planlagde at lægge udløbet i store jernrør under klitterne. Interessen for spekulationsprojektet i det øde Vestjylland holdt dog ikke længe; koncessionen blev snart overdraget til en anden englænder, Thomas Kingdon.

Med ingeniør Thomas Earle i spidsen blev store arbejder sat i gang. På tangen blev der anlagt dæmninger for at holde Vesterhavet ude, og der blev opført et sluseværk i tømmer ved Thorsminde i 1860, så man havde sikkerhed mod oversvømmelser, mens der blev bygget dæmninger inde i fjor-

Joseph Owen blev født 1789 i London, men levede sit voksne liv som engelsk-dansk fabrikant. I året for den danske statsbankerot i 1813 kom han til handelshuset Ryberg & Co. i København, men begyndte snart efter selvstændig virksomhed, først som vinhandler for derefter i 1821 at anlægge en mølle for tilvirkning af ben til sukerraffinaderier og senere for fremstilling af alle slags gødningsstoffer. I 1831 anlagde han en svovlsyrefabrik, den første i Norden, og 1846 startede han Fredens Møllens fabrikker som et aktieselskab. Politisk gjorde han sig også gældende i sit nye fædreland. Tre gange valgtes han til stænderdeputeret for København, og i perioden 1840-46 var han borgerrepræsentant i byen. I 1849 stillede han op som kandidat ved det første valg til Landstinget, men blev slået med få stemmer af godsejeren Carl de Neergaard. Owen døde i 1862 i Ordrup. Tekst og foto: Wikipedia.

den. Men Vesterhavet var ikke sådan at tøjle, og det blev både projektets og ingeniør Earles skæbne.

Jens Gregersen Pinholt gav denne beskrivelse:

»Snart hist og snart her brød det [Vesterhavet, forf.] over dæmningerne på tangen, og da Thorsmindeslusen næsten var fuldendt, tog havet tilløb og ødelagde i løbet af et par timer, hvad der var blevet opført med ofre af penge i tusindvis og en masse menneskekraft. Kun enkelte forvredne bjælker blev tilbage som en slags påmindelse om menneskers afmagt til at udrette noget på denne tumleplads for mægtige naturkræfter.

Nissum Fjord med Felsted Kog, Bøvling Fjord og Fjordshale-inddæmningen

Næststørste fjord i Vestjylland med en vandflade på 7000 hektar og et samlet areal på 10.906 hektar, når engene regnes med.

Forsøgt udtørret af engelske spekulanter i 1870-73, men projektet mislykkedes.

Felsted Kog blev inddæmmet og pumpet næsten tør i årene 1870-84, hvorefter arbejdet blev opgivet. Atter forslag om tørlægning af Felsted Kog i 1940, og dette projekt blev først endeligt opgivet i 1957.

Projekt for inddæmning og tørlægning i 1955 af 2400 hektar i Bøvling Fjord, men ændret gentagne gange til 800, 424 og til slut 161 hektar. Efter fredning i 1966 gennemførtes kun Fjordshale-inddæmningen på 46 hektar.

Nissum Fjords vandkvalitet er præget af landbrugets forurening, og strandengene er under tilgroning på grund af utilstrækkelig naturpleje med manglende høslæt og afgræsning. Efter ændret slusepraksis er store engarealer kultiveret til kornavl.

Natura 2000-område nr. 65. Hele fjorden er desuden vildtreservat, men med varierende adgangsforhold.

Kortene er fra 1872-73 og 1983.

Lemvig og Holstebro kommuner.

Koordinater: 6246094, 448899 (Nissum Fjord), 6240834, 454199 (Felsted Kog), 6253464, 447349 (Bøvling Fjord), 6255654, 446399 (Fjordshale-inddæmningen).

I blodig ironi lukkede så havet samtidigt mindeløbet med en stor sandbarre – rigtig nok lidt længere borte fra havstokken, end slusen havde stået. Inde i fjorden ødelagdes desuden Earles ikke fuldførte digeværk.»

Kort tid efter kostede Vesterhavet også den 55-årige Thomas Earle livet.

I en voldsom oktoberstorm i 1860

strandede 15 skibe ud for Harboøre, og da det lokale redningsmandskab til sidst kun manglede at undsætte besætningen på det engelske dampskib »Arctic«, var folkene så udmattede, at de ikke kunne mere. Thomas Earle var som så mange andre taget ud til kysten for at overvære strandingen. Han

tilbød sig som frivillig med ordene: »Jeg har intet at tabe sammenlignet med mine lidende brødre derude«. Flere andre meldte sig så, og redningbåden gik ud til damperen, hvor de skibbrudne sad oppe i masterne.

I første forsøg lykkedes det at få 14 nødstedte i land. Resten blev hen-

tet på den næste tur, men på vej ind kæntrede redningsbåden, og to skibbrudne og ingeniør Earle mistede livet. Inde på stranden stod hans eneste barn, en voksen søn, og overværede faderens druknedød. Thomas Earle ligger begravet på Lemvig Kirkegård.

Fjorden skal tømmes

Thomas Kingdon opgav dog ikke ævred, selvom han havde mistet sin chefingeniør. Han hyrede atter en englænder, den unge ingeniør Birckenshaw, til at opføre en ny sluse i endnu større dimensioner. Nu skulle hele fjorden tørlægges.

I 1865 stod slusen færdig, men heller ikke dette bygningsværk kunne modstå Vesterhavets frådende bølger. Den nye sluse blev underskyllet og truede snart efter med at vælte, så den måtte opgives som ubrugelig efter kort tid.

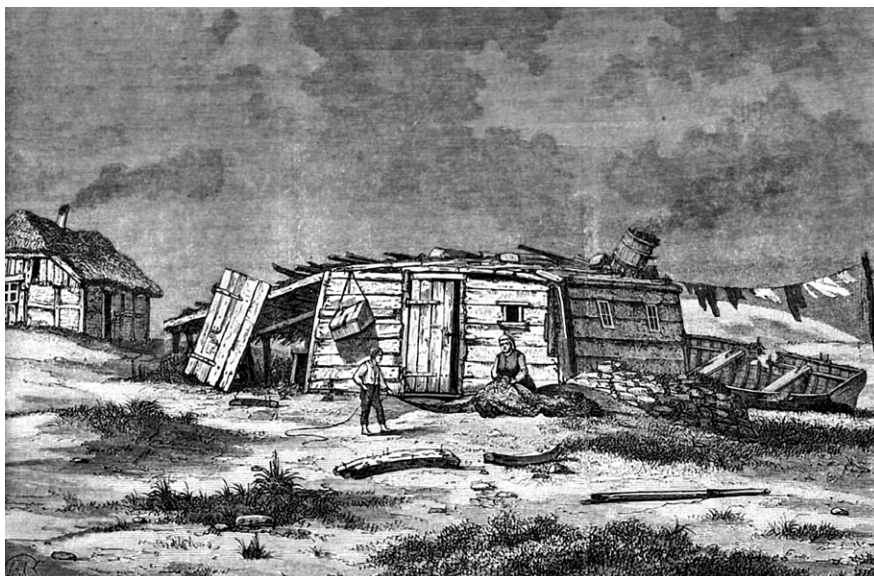
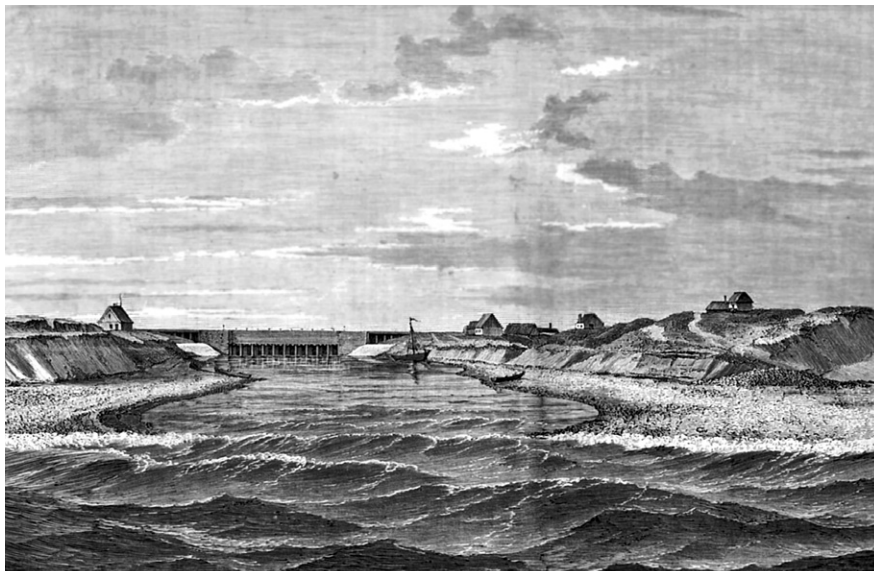
I 1866 overgik bevillingen til aktieselskabet »The Danish Land-company«, der dog også var engelskejet. Ingeniør Birckenshaw blev erstattet af den 37-årige danske ingeniør Carl Gregers Bruun, som kom til at lede arbejdet frem til juni 1881. Han var også den ingeniør, der stod for projekteringen af havnen ved Esbjerg i årene 1868-74.

Bruun løste den udfordring, som hans to forgængere havde knækket halsen på. I efteråret 1870 stod den nye sluse færdig i murværk og med otte gennemstrømsåbninger. Den havde kostet godt 100.000 rigsdaler (11,6 mio. kr.). I 1869 havde aktieselskabet ændret navn til »Nissum Fjord-Company«, og da slusen i vinteren 1870-71 havde bestået sin prøve, satte man gang i tørlægningen af den store fjord.

Det nye selskab valgte at begynde med Felsted Kog i den sydlige del.

Danske, tyske og svenske jordarbejdere strømmede til med skovl og trillebør. Nogle bragte familien med. På Felsted Odde blev der oprettet en hel lille by til de mange hundreder af arbejdsfolk.

Ved at bygge en 15 kilometer lang dæmning fra Felsted Odde mod øst

Datidens medier dækkede med stor omhu de vidtløftige projekter for tørlægningen af Nissum Fjord, og de farverige reportager blev illustreret med tegninger. Øverst ses klitlandskabet med Thorsminde Slusen ved højvande i Vesterhavet, dernæst et fattigt fiskerhus i klitten ved Thorsminde og nederst en familiebolig – formentlig for jordarbejdere – ved projektet i Felsted Kog. Alle motiver er tegnet af maleren Carl Emil Baagøe (1829-1902) til Illustreret Tidende i 1873.

Bønderne ved de vestjyske fjorde levede under barske vilkår, og det var ikke dem, der havde udsigt til gevinst ved en tørlægning af Nissum Fjord. Ifølge en samtidig kilde fra 1884 gjorde de aktivt modstand, og skribenten fandt det »forklarligt, at beboerne af de tretten til Nissum Fjord stødende sogne i de senere år søgte at lægge koncessionshaverne alt det bryderi i vejen, de kunne overkomme.« De to billeder viser gården i Felsted i »gammel og i nyere tid«, som det oplyses i arkivet. Foto: Sdr. Nissum lokalhistoriske arkiv.

skulle helt op til 2200 hektar kunne tørlægges. Dæmningen var 10 fod (3,12 meter) over daglige vande, og på en strækning af ca. 1,9 kilometer blev den belagt med beton. For at tørlægge dette enorme areal blev der opstillet flere pumpemaskiner, bl.a. en stor centrifugalpumpe på 75 hk.

Så begyndte man at pumpe.

Ville sprænge slusen

I begyndelsen gik det fremad, ca. 550 hektar land blev nogenlunde tørlagt. Bunden var af udmærket beskaffenhed med et dybt og fedt lerlag. Der blev gravet kanaler og projekteret veje, og det indvundne land inddeltes i parceller. Alt var såre godt, bortset fra at vandet alligevel ikke rigtig ville forsvinde. Der stod stadig en fod vand (31 cm) over det meste af arealet.

Længere ned kunne man ikke komme. Man pumpede og pumpede, men lige lidt hjalp det.

Koncessionen udløb i 1880, den blev forlænget med nogle år, men »Nissum Fjord-Company« måtte se i øjnene, at regningen ville blive alt for stor. Udgifterne til at vedligeholde dæmningen og til driften af pumperne oversteg langt, hvad der kunne indtjenes på det nye land. Hvad der var endnu værre – man ville aldrig kunne opnå sikkerhed for en vedvarende tørlægning.

I december 1884 sagde investorerne stop.

Den 29. august blev kompagniets samlede ejendele sat til salg på en of-

fentlig auktion. Tabene var enorme – en enkelt pumpemaskine, der havde kostet 70.000 kr., gik for højeste bud ved 2400 kr.! Hele den 15 kilometer lange dæmning blev budt ind for 1000 kr.; køberne ville anvende den til høslæt.

Kompagniets folk overvejede i protest mod de lave prisbud at bortsprænge sluseportene i Thorsminde-slusen med nitroglycerin, men besindede sig dog.

Staten var ikke interesseret i at overtage og drive slusen, så den fik lov at sande til. I januar 1889 besluttede myndighederne, at det gamle udløb atter skulle udgraves, og man vendte tilbage til århundreders ustabile forhold.

I 1904 solgtes slusen intakt med tilhørende slusemesterbolig for 700 kr.

Det var ikke kun spekulanterne bag »Nissum Fjord-Company«, der havde lidt store økonomiske tab. Gregersen Pinholt beskrev i 1885 lokalbefolkningens tab med disse ord:

»Langs Nissum Fjord findes meget store og udmærkede engstrækninger. Før fjorden gjordes til indsø, stod om vinteren dens saltholdige vand op over disse. Om sommeren gav de fede markpartier en så rigelig afgrøde, at det næsten alenhøje græs kunne slås to gange, en omstændighed, der var af så meget des større betydning for ejerne, som agrenes frugtbarhed lader meget tilbage at ønske.

Ved tørlægningsarbejderne forandredes nu dette forhold i den grad til det værre, at høslætten gav indtil u n d e r halvdelen i kvantitativt udbytte. Når man så tilmeld-

tager i betragtning, hvilket værdiforhold der er mellem mærsk- og gesthø, vil det forstås, at lodsejernes årlige tab har beløbet sig til store summer. Det er da forklarligt, at beboerne af de tretten til Nissum Fjord stødende sogne i de senere år søgte at lægge koncessionshaverne alt det bryderi i vejen, de kunne overkomme.«

Det var især fattige fiskere, som de tre mænd ombord på »Ravnen« fra 1915, der stod til at miste levebrødet, hvis tørlægningen af fjorden gennemførtes. For deres børn ville det også være alletiders tumleplads, der gik tabt. Fotos: Sdr. Nissum lokalhistoriske arkiv (øverst), Johanne Marie Stender (nederst).

Uvirkosom sluse i 45 år

Selvom den monumentale sluse i Thorsminde blev liggende efter den store fallit, lå den uvirksom hen. Slusen sandede hurtigt til og lukkede udløbet, og det blev ikke rensat op. Næsten 60 år skulle der gå, før slusen atter blev åbnet, og dermed banede vejen for nye dristige forsøg på at tørlægge fjorden.

Indtil 1929 sandede de gravede udløb fra fjorden hyppigt til, ofte flere gange i løbet af året. Det gav store og alvorlige problemer med ukontrollable oversvømmelser af enge og marker rundt om hele fjorden, så gang på gang måtte bønder og beboere drage til Thorsminde for at åbne udløbet.

Når der blev »bøjen« [budt] til udgravning af løbet, mødte alle op med skovl, spade og trillebør. Med håndkraft blev der gravet en smal rende fra fjorden og ud til Vesterhavet på det sted, hvor fjorden var nærmest havet. Når først der var åbnet en rende, klarede fjorden selv resten. I løbet af et døgn skabte udstrømningen et åbent løb, som kunne besejles mellem fjord og hav, indtil havet atter lukkede det med en sandbanke.

Helt tilbage fra 1700-tallet havde egnens bønder måttet stille op, når der skulle graves udløb, men ofte var der strid om, hvor det skulle være.

Ejeren af Nørre Vosborg øst for Felsted Kog i årene 1688-1700, Herman Frantz von Schwanewede, ville have udgravningen i den sydlige del af tangen, mens baron Juul på Rysensteen Gods oppe nord for Bøvlige Fjord krævede udgravningen i den nordlige del af tangen. Både af hensyn til fiskeriet og datidens indbringende handel med strandingsgods var det en fordel med udløbet i nærheden af godset.

Når udløbet (»mindet«) skulle udgraves, mødte de to herremænds bønder op for at udføre dette arbejde, men ofte kunne man ikke blive enige om stedet for udgravningen. Så kom det til slagsmål, hvor den ene flok af bønder søgte at drive den anden tilbage med skovl og spade. Den stærkes ret kom til at gælde og bestemme, hvor udgravningen skulle foretages.

Men i begyndelsen af det 20. år-

Helt op til slutningen af 1950'erne spillede de udstrakte høenge omkring Nissum Fjord en altdominerende rolle for de lokale landbrug. Her blev hentet foder til køer og får og til datidens trækraft i skikkelse af de store hestehold. Vinterens oversvømmelser med saltholdigt vand gødskede ganske gratis de fede klæggjorde, så det »alenhøje« græs ofte kunne slås to gange. Efter tørlægningen af Felsted Kog i årene 1873-1884 måtte fjordbønderne konstatere, at høudbyttet blev mere end halveret med betydelige økonomiske tab til følge. Fotos: Sdr. Nissum lokalhistoriske arkiv.

hundrede skulle der skabes ordnede forhold ud fra saglige begrundelser. I 1923 havde landbrugsministeriet afgivet sin Betænkning angående Afløbsforholdene ved Nissum Fjord, og den rummede en række forskellige forslag til løsning af problemerne med de store oversvømmelser.

Man kunne vælge at forbinde Nissum Fjord med Ringkøbing Fjord gennem en gravet kanal og så etablere et fælles udløb for de to fjorde, f.eks. ved Hvide Sande (hvor der først blev indviet en sluse i 1931) eller gennem et fælles udløb ved Stadilø.

Et andet forslag gik ud på at føre smertensbarnet Storåen, hvis vand-

masser var hovedårsag til de mange oversvømmelser, tværs over fjorden mellem to dæmninger til udløb ved Thorsminde. De to bassiner, som fjorden ville blive opdelt i, skulle så aflede deres vand gennem lavvandssluser til den inddæmmede å.

Et flertal af kommissionens medlemmer foretrak en tredje løsning med et udløb ved Thorsminde, hvor ud- og indstrømning af vand skulle reguleres. Derved ville man opnå en brakvandstilstand i fjorden, samtidig med at man ville få den størst mulige stabilitet i vandstandens svingninger.

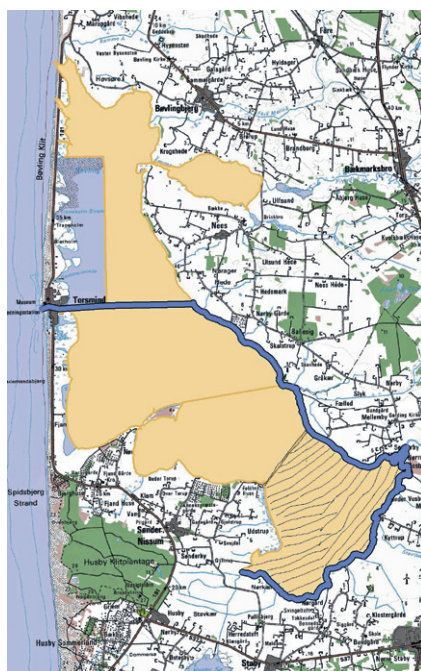
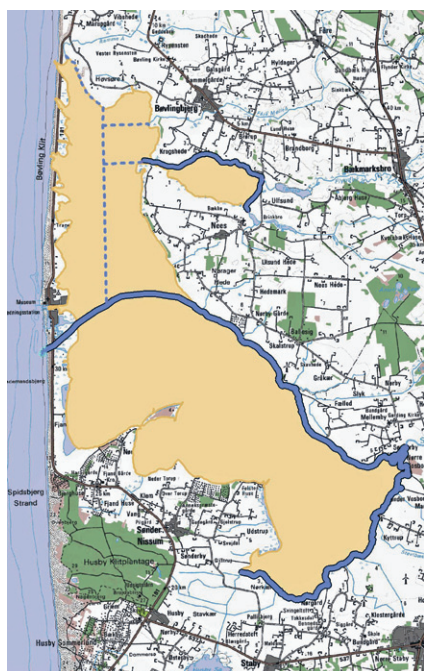
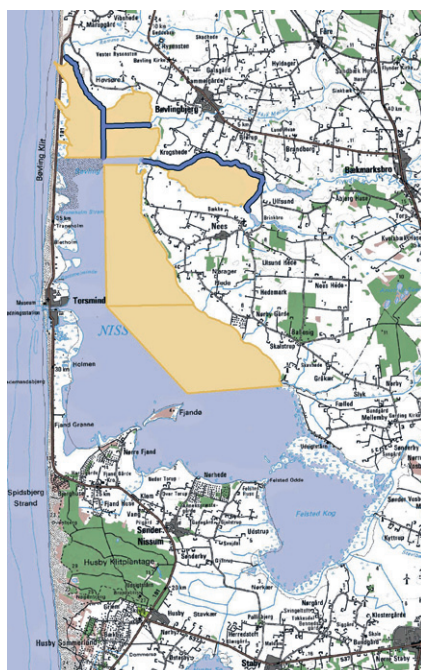
Sådan blev det besluttet ved lov i 1929 om »Ordning af afløbsforholde-

ne for Nissum Fjord«, og slusen blev eksproprieret i 1930 af staten mod en erstatning på 2500 kr. Den skulle dog gennem en omfattende renovering og udbygges med stighord og yderligere

to gennemstrømsåbninger, før denne kunne tages i brug. Til gengæld blev den grundlaget for en beskyttet havn, som snart skabte den blomstrende fiskerby Thorsminde.

Projekter gennem tiderne

Drømmen om at tørlægge Nissum Fjord blev født i 1844 med strandingskommissær L.C. Kastbjergs kongelige bevilling til at inddæmme og tørlægge 1100 hektar i den nordlige del af fjorden, dvs. Bovling Fjord (kortet øverst til venstre). Koncessionen overgik i 1854 til det engelske handelsfirma Joseph Owen & Sønner i København, der havde noget større visioner (kortet øverst til højre), men som også tabte interessen efter få år. Englænderen Thomas Kingdon var den første, der ville tørlægge hele fjorden (kortet nederst til venstre), og hans selskab gjorde forsøget i 1860, men forgæves. Kun den sidste koncessionsindehaver, Nissum Fjord Company, havde held med at tørlægge Felsted Kog i 1871-73, som det første skridt til en samlet tørlægning af hele fjorden (kortet nederst til højre). Alle senere projektforslag fra bl.a. Hedeselskabet, ingeniør Ulrik Pedersen og ingeniør H.M. Markersen, var udformet som varianter af 1800-tallets store projektvisioner. Kortene er omtegnet efter Uhd Jepsen 1979.

Omfattende statsstøtte

Noget lille anlægsarbejde var der ikke tale om.

Regningen for de to sluser ved Hvide Sande og Thorsminde lød på tilsammen syv mio. kr., hvilket svarer til 253 mio. kr. i 2010-værdi. Man havde udregnet, at 20.000 hektar enge rundt om fjordene ville få gavn af sluserne, så prisen kunne opgøres til 350 kr. pr. hektar (12.650 kr. i 2010-værdi).

Men det var ikke prisen for bønderne. Ved Ringkøbing Fjord slap de med at betale 25 pct., mens resten af udgifterne blev fordelt på amtet med 5 pct. og 70 pct. til staten. Nissum-projektet var en anelse dyrere med 33 pct. til bønderne, mens staten dækkede resten.

En væsentlig faktor for prisen ved udbygningen af Thorsminde-slusen var den vanskelige transportlogistik.

Da byggeriet gik i gang i 1930, eksisterede der ingen vej fra Fjaltring i nord og ned til byggepladsen ved Thorsminde. Heller ikke sydover var der nogen egentlig vej. Her kunne der kun køres med almindelige landbrugsvogne gennem engene, hvor det gik i siksak mellem sandklitter og grøfter. At losse materialer i land på stranden fra havsiden kunne slet ikke komme på tale af sikkerhedsmæssige grunde. Derfor blev det Storåen, der kom til at tjene som vandvej for den ikke ubetydelige mængde af byggematerialer, der skulle anvendes.

Entreprenøren indkøbte en slæbebåd af jern, der tidligere havde sejlet som postbåd mellem Struer og Venø. Den blev ombygget, så den kunne trække lastpramme, der blev tilkoblet med et 20 meter langt kabel. Og så gik det derudaf på tværs af fjorden.

Både slæbebåd og lastpram havde hver sin styrmand for at komme sikkert gennem de mange sving på Storåen fra lastepladsen og frem til udløbet nord for Felsted Kog. Når slæbebåden derfra nåede over til Thorsminde, blev lastprammen udskiftet med en tom pram, hvorefter man straks returnerede til Skærumbro ved Vemb, hvor der ventede et nyt læs materialer.

Der var tale om tunge bornholmske

granitblokke til fundamenter, stakkevis af mursten og cement til slusens sider, bærepiller og kørebane samt de mange sluseporte. De blev sejlet over i løsdele og nittet sammen på stedet. 40-50 mand var beskæftiget på byggepladsen.

Slusen stod færdig i 1931.

Slusen åbner for landvinding

Professor Georg Schønweiller, der var en af datidens eksperter i vandbygning ved Danmarks Tekniske Højskole, beskrev formålet med de nye sluser i en artikel i Hedeselskabets Tidsskrift i 1931. Heri hed det:

»Det ved disse anlæg opnåede resultat er ikke nogen egentlig vandstandssænkning, selv om middelvandstanden for året bliver noget lavere; ej heller opnås der indvinding af nyt land fra hav eller fjorde.

Det, der tilsigtes opnået, er at beherske og regulere vandstandens højde og fjordvandets saltholdighed, således at uberegnelige og skadelige opstuvninger og oversvømmelser og for store svingninger i vandets saltholdighed undgås.«

De understregede sætninger var fremhævet af professoren selv, men man bør nok tøve en smule med at tage dem for gode varer. Det virker påfaldende, at professoren gjorde sig så stor umage for at forsikre om det fredelige formål, da de to sluseanlæg var den direkte forudsætning for store landvindingsprojekter få år senere.

Mest spektakulært blev det kontroversielle Skjernå-projekt, der var muliggjort af Hvide Sande-slusens kontrol med oversvømmelser. Og på samme måde genoplivede slusen i Thorsminde drømmene om at tørlægge store arealer i Nissum Fjord.

Felsted Kog blev det første projekt på ønskelisten. Få år efter sluseindvielsen blev projektet relanceret.

Felsted Kog igen

Op gennem 1930'erne rettede landvindingsfolkene søgelyset mod Felsted Kog.

Den lollandske vandbygningsingeniør H.M. Markersen besøgte Nissum Fjord og opførte derefter Felsted Kog

Fra 1884 og helt frem til 1930 lå slusen i Thorsminde uvirksom hen. Fotografiet er dateret 23. oktober 1896, og er her kopieret efter en artikel i Hedeselskabets tidsskrift fra 1931.

og andre arealer ved Nissum Fjord på en liste med 24 forslag til landvindingsprojekter for i alt 85.890 hektar i hele Danmark. Listen blev afleveret til Arbejdsministeriet i september 1938, og den kom til at udgøre ryggraden i

den politiske kampagne, der førte til vedtagelsen af loven om statsstøtte til landvinding i 1940.

Også den københavnske ingeniør Ulrik Pedersen havde kik på Felsted Kog, som han inspicerede allerede i

Det historiske øjeblik blev foreviget, da et hold jordarbejdere gravede en smal rende gennem den yderste del af stranden ud for det restaurerede og udvidede sluseanlæg i Thorsminde. Billedet til venstre blev taget 31. oktober 1931, kl. 14, netop som forbindelsen mellem hav og fjord er skabt. To timer senere havde det udstømmende fjordvand allerede skåret udløbet op til en betydelig bredde. Billedet til højre viser udløbet samme dag kl. 16. Fotos: Hedeselskabets Tidsskrift 1931.

Slusen fra 1931 blev omdrejningspunkt for en forrygende udvikling af det lille fiskerleje ved Thorsminde. Siden 1967 har byen haft en moderne fiskerihavn uden for slusen, og den er i dag hjemhavn for ca. 50 fiskekuttere, overvejende trækuttere på 20 bruttoregister tons, der leverer en betydelig del konsumfisk til danskernes spiseborde. Kutterstørrelsen begrænses af en spærrende sandrevle i udløbet, der løbende må holdes uddybet ved sandpumpning. Foto: Hunderup Luftfoto, 14. juni 2007.

1934. I september 1940 fremkom han med et konkret udtørringsforslag, der også omfattede afvanding af engene rundt om Felsted Kog. Prisoverslaget lød på 1,25 mio. kr. (30,2 mio. kr. i 2010-værdi) for at landvinde 1250 hektar i kogen, og 1,35 mio. kr. (32,6 mio. kr. i 2010-værdi) for afvanding af 1000 hektar fjordenge i Ulfborg, Staby og Sdr. Nisum sogne.

Landvindingsloven med de store statstilskud var lige på trapperne i sommeren 1940, og da den blev vedtaget af Rigsdagen i november samme år med støttesatser helt op til 66 pct., var det pludselig realistisk at diskutere den gamle drøm om at tørlægge hele kogen.

På det allerførste møde i Statens Landvindingsudvalg var en tørlægning af Feldsted Kog på dagsordenen. Det var projektforslaget fra Ulrik Pedersen, der lå på bordet, men stemningen var ikke udpræget positiv. Udvalgets formand, departementschef J.W. Wilcke udtalte:

»Felsted Kog har ministeriet til en vis

grad fredet. Dersom det ikke er et særligt godt projekt, bør vi vel ikke slå det i stykker, der er oprettet hidtil for fuglelivet m.v.«

Siden 1936 havde Felsted Kog været udlagt som vildtreservat på grund af især de mange ynglende ænder, men umiddelbart var det ikke nok til at afvæbne ingeniør Pedersen.

På udvalgets 4. møde i januar 1941 foreslog Ulrik Pedersen, at Statens Landvindingsudvalg i det mindste kunne betale for en detailprojektering, og han lagde ikke skjul på, at han også havde kontakter i Arbejdsministeriet, som kunne være interesseret i projektet.

Herregården Pallisbjerg, en kilometer syd for kogen, var blevet købt af Arbejds- og Socialministeriet i 1940 og indrettet som statsungdomslejr med plads til 120 »elever«. Meningen var, at unge ledige inde fra byerne skulle lære glæden ved hårdt fysisk arbejde at kende. Som billig arbejdskraft skulle de med skovl og trillebør gøre gavn, og derfor var Beskæftigelsescentralen i Arbejds- og Socialministeriet inte-

resseret i landvinding.

Og så var der Hedeselskabets skjulte interesser.

I en årrække havde selskabets kulturteknikere arbejdet for at komme i gang med afvanding af fjordengene i Sdr. Nisum og ved Nørre Vosborg. Med den nye lov åbnede der sig endelig muligheder for en fornuftig finansiering, så Hedeselskabet havde ingen som helst lyst til at se en tilfældig københavnner-ingeniør løbe med så stor en opgave.

Samtidig med Felsted Kog-projektet havde Ulrik Pedersen også annonceret et stort kraftværkprojekt i Skjernå længere sydpå, men der var der tale om hellig jord for Hedeselskabet. Siden 1880 havde selskabet lagt planer for en »endelig løsning« på problemerne med oversvømmelser i Skjernå-dalen.

Hedeselskabet betragtede ikke en tørlægning af Felsted Kog som nogen god ide, omend man 13 år senere selv var parat med et projekt. Derimod ville man meget hellere i gang med at ind-

dige og kultivere de mange hundreder af hektar strandenge omkring Nissum Fjord.

Hedeselskabet havde den store fordel, at dette private selskab var repræsenteret i Statens Landvindingsudvalg, hvor man ovenikøbet beklædte posten som formand for det særlige jyske underudvalg, der kontrollerede alle støttemidler til projekter i Jylland. Formanden var agronom Niels Basse, og han var leder af Hedeselskabets afdeling for kulturteknik, som kom til at projektere langt den overvejende del af samtlige statsstøttede landvindingsprojekter i de kommende årtier.

Hedeselskabet afviser Felsted Kog

På Statens Landvindingsudvalgs 8. møde i april 1941 stillede formanden for det jyske underudvalg, afdelingsleder Niels Basse, sig på tværs:

»Bunden (skal) være sand, dynd eller sten, det er ikke særlig godt. En del er reserveret til jagt. Fiskere og fredningsfolk vil gøre vrøvl. Der er et vejanlæg, der kunne føres over Felsted Kog, men underudvalget

lægger ikke særlig vægt på denne vejforbindelse.«

Basse pegede derefter på Sdr. Nissum fjordenge, der omfattede 621 hektar, og hvor der havde foreligget et projektforslag lige siden 1918. Der ville man meget hellere sætte ind.

»Selve Felsted Kog er meget tvivlsom«, fortsatte Niels Basse. »Personligt tror jeg ikke, der bliver nogen sag ud af Felsted Kog, men det vil jo ikke være dyrt at lade jordbunden undersøge«.

Det blev besluttet at betale Hedeselskabet for at foretage en jordbundsundersøgelse, og når resultatet forelå, skulle der afholdes møde med lods-ejerne, fredningsnævnet, jagtrådet og reservatrådet samt vejmyndighederne. Desuden skulle Fiskeridirektoratet kontaktes.

Men to måneder senere standsede formanden for landvindingsudvalget jordbundsundersøgelserne. Det skete på opfordring fra det jyske underudvalg.

Ulfborg og Omegns Landboforening havde holdt lodsejermøde, og der var det kommet frem, at et betyde-

ligt flertal var imod en tørlægning. Da landbrugsministeriet rent faktisk var ejer af Felsted Kog, gav det ikke længere nogen mening, ifølge underudvalget, at fortsætte undersøgelserne, med mindre ministeriet selv havde en særlig interesse i en jordbundsundersøgelse.

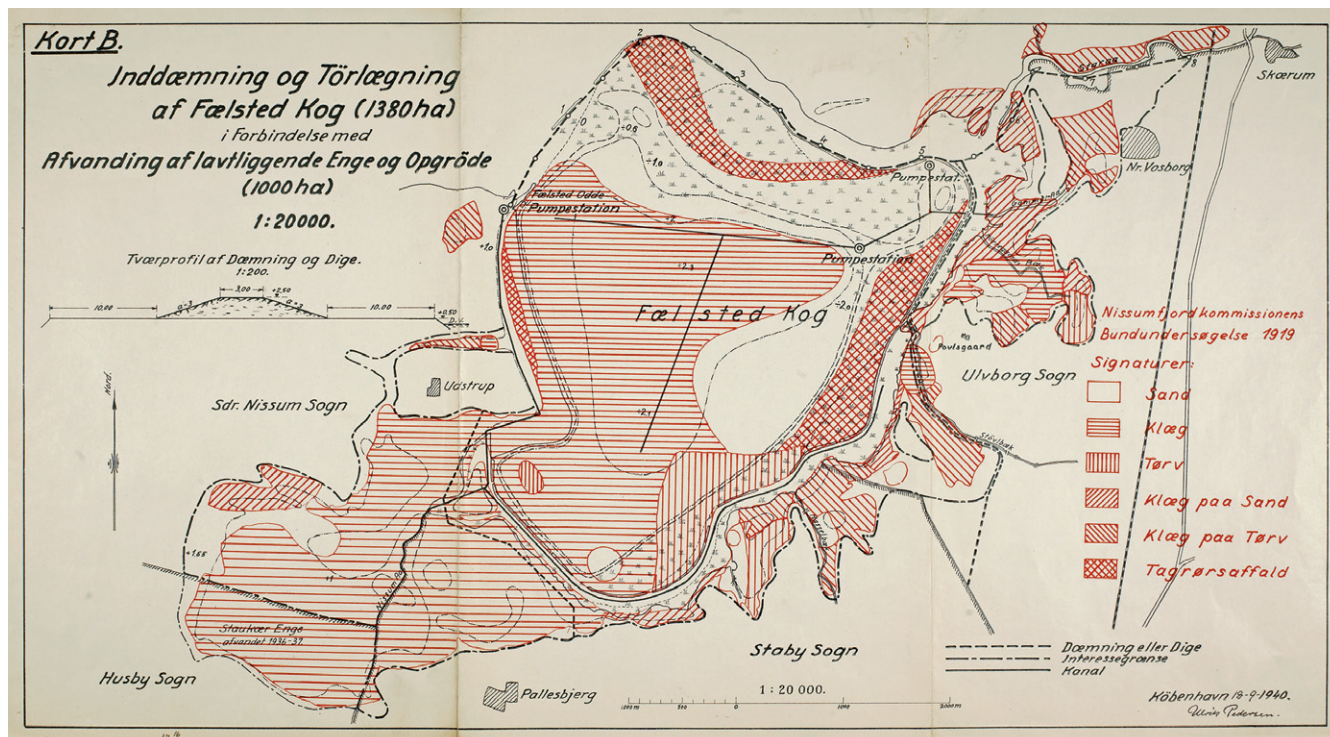
Allerede i marts 1941 havde jagtrådet, naturfredningsrådet og reservatrådet fremsendt en »meget indtrængende« anmodning om, at »projektet om udtørring ikke bringes til udførelse«. Også fjordfiskerne var modstandere af projektet. Over 30 familier levede af fiskeriet, og de havde opgjort deres årlige indtægter i kogen til 60.000 kr. (1,3 mio. kr. i 2010-værdi).

Det blev Ringkjøbing Amtsråd, der gav Ulrik Pedersens projektforslag dødsstødet. I en markant udtalelse fra november 1941 til landbrugsministeriet måtte amtsrådet »indstændigt fraråde, at den projekterede tørlægning af Felsted Kog nyder fremme«.

Rene ord for pengene.

Amtsrådet havde modtaget et hav af protester fra sogneråd, fiskeriforenin-

Landvindingsloven fra november 1940 stillede statsstøtte til rådighed for nye landvindingsprojekter, og med udsigt til totredjedele af udgifterne dækket af staten vågnede mange projektmagere atter op til dåd. Den københavnske ingeniør Ulrik Pedersen var en af de første til at fremsætte nye forslag om udtørring af dele af Nissum Fjord. Kortet er et bilag til Pedersens ansøgning om støtte til at gennemføre tørlægningen af Felsted Kog. Som signaturen og dateringen i nederste højre hjørne afslører, så blev kortet udfærdiget allerede i september 1940, altså to måneder før Rigsdagen vedtog tilskudsloven. Kortet opbevares i Rigsarkivet.

ger, lodsejere og rørhøstere rundt om Nissum Fjord.

For landbrugets vedkommende henviste man til, at der netop var gennemført en regulering af Storåen for at fremme afvandingen af engene langs åens nedre løb. Man frygtede en »betydelig forringelse« af denne afvanding, hvis åen fremover skulle føres gennem en landkanal til fjorden.

Endvidere ønskede amtsrådet at påpege, at der til »den nuværende tilstand knytter sig meget store erhvervsinteresser ikke blot af fiskerimæssig art, som anført i de vedlagte protester, men også til udnyttelsen af de betydelige rørmængder der findes langs kogen. Alene staten har ved salg af røret på roden en gennemsnitlig årlig indtægt på ca. 6000 kr. [126.000 kr. i 2010-værdi], og auktionskatalogerne vil sikkert udvise, at flere hundrede mennesker har en ikke ubetydelig beskæftigelse ved at oparbejde disse rør til salg«.

Dermed var sagen lukket.

Livslang drøm

Ingeniør Ulrik Pedersen var dog ikke til sinds at opgive.

Igen i 1942 forsøgte han at få sagen genåbnet, men uden held. Det samme gentog sig i 1948, hvor landbrugsministeriet meddelte efter en fornyet

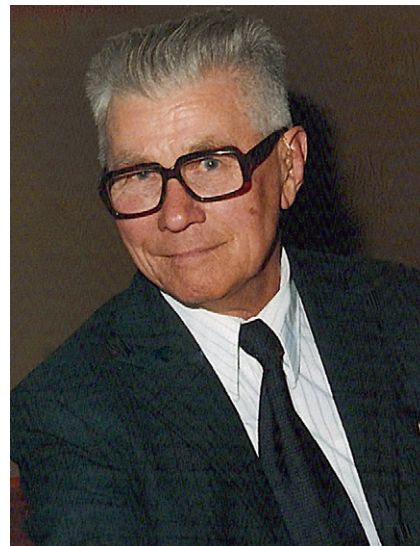
gennemgang af forslaget og mundtlig forhandling med Pedersen, at »der ikke for nærværende vil kunne foretages videre i sagen«.

Hedeselskabet havde derimod fremgang med sine projekter omkring fjorden. I juli 1950 var arbejdet med at afvande Sdr. Nissum fjordenge ved at være afsluttet. Projektet havde omfattet 513 hektar til en pris af 662.000 kr. (11,1 mio. kr. i 2010-værdi).

Tolv år senere blev en tørlægning atter bragt på bane, da Hedeselskabet i januar 1953 offentliggjorde sin »Oversigt over Inddæmningsmuligheder« i Danmark. Oversigten rummede både Felsted Kog og Bøvling Fjord blandt de 89 mulige landvindingsprojekter på søterritoriet.

I marts 1954 holdt 80 lodsejere med jord i de lave arealer syd og øst for Felsted Kog et møde om afvandingsmulighederne. Det resulterede i en henvendelse til Statens Landvindingsudvalg, som man ansøgte om 20.000 kr. (289.730 kr. i 2010-værdi) til projektering af diger mod kogen og en plan for forbedret afvanding af deres enge.

Bønderne var godt klare over, at et projekt eventuelt senere kunne blive kædet sammen med en udtørring af kogen, men man var kun interesseret i

Gårdejer Niels Skovmose (1903-1983) var formand for lodsejerlaget, der gennemførte landvindingsprojektet ved Ramme Å og Fjordshale. Skovmose var født i Bøvling, hvor han købte gården Vester Vrå i Fjaltring i 1935. Her boede han indtil 1958, hvor han overtog gården Mosekjær i Fjaltring. Billedet er fra 1980. Foto: Fjaltring Lokalarkiv.

engprojektet, hed det. Hvis staten alligevel ønskede at tørlægge kogen, ville bønderne ikke være med til at betale, understregede man.

Landvindingsudvalget besluttede at bevilge 10.000 kr. til en projektering, som Hedeselskabet skulle stå for.

I det næste par år opretholdt Statens Landvindingsudvalg en interesse for at tørlægge kogen, til trods for at bønderne ikke ville være med. Det fremprovokerede protester fra Danmarks Naturfredningsforening i 1956 og ikke mindst fra Reservatrådet. For landbrugsministeriets vedkommende betød den stærke protest fra Reservatrådet, at man i september 1957 skrinlagde tanken om at udtørre kogen.

Ingeniør Ulrik Pedersen prøvede atter en sidste gang at genoplive sin gamle drøm, men uden held. Uvidende om at landbrugsministeriet allerede havde opgivet projektet, ringede han i september 1958 til ministeriet. Samtalen gav anledning til dette notat i kontorchefens håndskrift:

»Civilingeniør Ulrik Pedersen, der vist det meste af sit liv har drømt om at få sagen Felsted Kog gennemført, udtalte under en telefonsamtale for ca. 14 dage siden, at han ville sende en redegørelse for sagen. Jeg

Hedeselskabet spillede en central rolle i sagen om inddæmning af Bøvling Fjord. Venstrepolitikerens Frederik Heick (i forgrunden) afsluttede som direktør i Hedeselskabet (1959-1971) den langvarige landvindings sag, der var sat i gang under forgængeren direktør Niels Basse (i baggrunden). Basse var Hedeselskabet en tro tjener hele sit voksne liv fra 1910 til 1961, heraf som direktør i perioden 1943-1959. Foto: Hedeselskabet.

lovede, at den skulle blive forelagt ministeren sammen med vor redegørelse. Den er imidlertid endnu ikke kommet.»

I juli 1960 kunne landbrugsministeriet godkende et omfattende projekt for inddigning og afvanding af engene syd og øst for Felsted Kog. Der var tale om 610 hektar i Staby og Ulfborg sogne, og overslagssummen var beregnet til 1.880.000 kr. (22,8 mio. kr. i 2010-værdi). Staten var parat til at betale 60 pct. af udgifterne.

Den samlede udgift blev på 2.677.214 kr., da regnskabet kunne afsluttes i 1968. Det svarede til 20,3 mio. kr. i 2010-værdi. Takket være den galopperende inflation i de år kostede projektet reelt betydeligt mindre end budgetteret.

Stor erstatning for ingenting

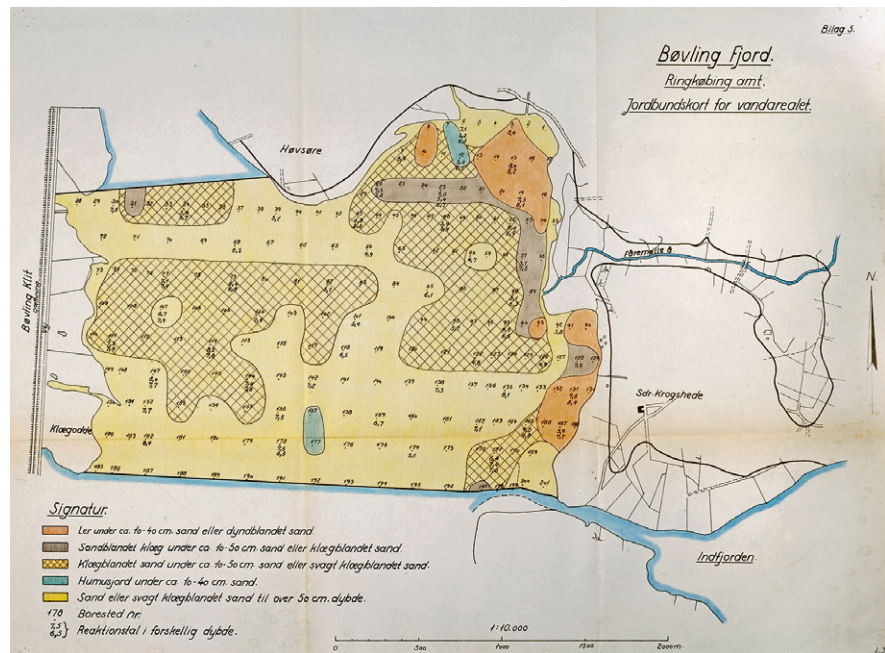
Sideløbende med balladen om udtørringen af Felsted Kog i sydenden af fjorden udviklede sagen om tørlægning af Bøvling Fjord i nordenden sig endnu mere dramatisk.

Det helt store projekt for 3600 hektar blev dog aldrig til noget, men der skulle gå 10 år med forhandlinger frem og tilbage, før Danmarks Naturfredningsforening trådte i karakter og reddede fjorden gennem en fredningssag.

Sagen endte med en klækkelig erstatning til lodsejerne, fordi de gik glip af statstilskuddet til at udtørre Bøvling Fjord. De fik 2,4 mio. kr. (i 2010-værdi) som et plaster på såret, umiddelbart før landvindingsloven blev kraftigt beskåret i 1966.

I januar 1955 anmodede formændene for landboforeningerne i Skodborg-Vandfuld Herred landvindingsudvalget om at igangsætte en undersøgelse af jordbundsforholdene i Bøvling Fjord. Der var tale om en ordentlig mundfuld, 2400 hektar fjord og 1200 hektar randområder, men slet ikke noget urealistisk projekt. Bøvling Fjord er så lavvandet, at den undertiden tørblæses helt, så set fra kulturteknikernes side ville inddæmningen nemt kunne gennemføres.

Den 7000 hektar store Nissum Fjord skulle reduceres med næsten

Hedeselskabets jordbundsanalyser af fjordbunden i Bøvling Fjord afslørede, at der helt overvejende var tale om ufrugtbar sandjord. Kun 12 pct. af fjordarealet på 554 hektar kunne efter afvanding og hensigtsmæssig kultivering forventes at blive fortrinlig landbrugsjord. 36 pct. var af ringere og mere sandet beskaffenhed, men dog med mulighed for at kultiveres til anvendelig landbrugsjord. Derimod var resten – 52 pct. af det undersøgte vandareal – næsten udelukkende sand. Resultaterne af jordbundsundersøgelserne forelå i juni 1958. Kortet opbevares i Rigsarkivet.

en tredjedel. På et medfølgende kort var der simpelthen trukket en lige linje mod øst fra Thorsminde tværs over fjorden til Store Sandbæk. Alle fjordarealer nord for denne dæmningslinje skulle tørlægges. Kortet var forsynet med et journalnummer, der afslørede, at det var udarbejdet af Hedeselskabet.

»Hvis jordbundsforholdene er tilfredsstillende, foreligger der her efter vor formening en såre betydningsfuld landvindingsopgave«, sluttede henvendelsen fra landboforeningsformændene.

To uger senere forelå der en anbefaling fra underudvalget for Jylland under Statens Landvindingsudvalg. Man vurderede, at de nødvendige jordbundsundersøgelser kunne foretages af Hedeselskabet for 12.000 kr. (162.800 kr. i 2010-værdi). Underudvalgets formand hed Niels Basse og var direktør i Hedeselskabet.

Imidlertid udløste forslaget en række kritiske kommentarer fra andre medlemmer af Statens Landvindingsudvalg.

Vandbygningsvæsenet ville formentlig være yderst betænkelig ved projektet af hensyn til sikkerheden, lød en væsentlig indvending. Hvis

Vesterhavet skulle bryde ind gennem den smalle klitrække, ville en eventuel udtørring gå tabt, med mindre der var anlagt et dobbelt dige. Imidlertid ville det kræve en forlægning af Ramme Å, og det kunne ødelægge engene vest for fjorden.

Desuden ville en så markant formindskelse af vandvolumen i hele Nissum Fjord skabe problemer ved Thorsminde med øget tilsanding af udløbet. Ved længere tids lukning af slusen på grund af højvande i Vesterhavet måtte man også frygte problemer for landbrugets udnyttelse af engene længere sydpå.

En udtørring ville desuden ramme fiskeriet »meget føleligt«, og områdets store betydning for vade- og svømmefugle ville blive »elimineret«, mente fiskeriministeriets repræsentant i udvalget.

Naturfredningsrådet havde fået sagen forelagt og udtalte, at rådet »såfremt sagen måtte blive aktuel, under hensyn til områdets betydning i naturhistorisk og naturfredningsmæssig henseende på det bestemteste vil protestere mod projektets gennemførelse.«

Hele vejen rundt om bordet lød der

altså bekymrede advarsler, men på næste møde i Statens Landvindingsudvalg i november 1955 argumenterede direktør Basse fra Hedeselskabet for at tage et skridt ad gangen. »At foretage jordbundsundersøgelser præjudicerer jo ikke spørgsmålet om, hvorvidt tørlægning bør foretages«, sagde direktøren.

Formanden for landvindingsudvalget fastslog dog, at »hvis modstanden er så stor, at en tørlægning ikke kan gennemføres, selvom jordbundsundersøgelserne viser et godt resultat, er det ikke rimeligt at bekoste jordbundsundersøgelserne«.

Hvorefter man vedtog at indhente en erklæring i sagen fra Vandbygningsvæsenet, før pengene blev bevilget.

Mere vand i fjorden

Sidst i marts 1956 forelå Vandbygningsvæsenets udtalelse. Den var på ingen måder positiv.

Om der skulle bygges et dobbelt

havdige eller foretages forstærkning af det eksisterende, kunne man ikke lige tage stilling til, men ekstra sikkerhedsforanstaltninger ville være nødvendige. »Det må anses for uforvarsligt at tørlægge og bebygge Bøvling Fjord uden samtidig at skabe et sikrere værn mod gennembrud fra havet«, lød dommen.

Dernæst sammenlignede man med sluseforholdene i Ringkøbing Fjord og påviste, at Thorsminde Slusen burde have haft en dobbelt så stor åbning, hvis de to udløbs kapacitet skulle have været ens. De eksisterende forhold var altså til ugunst for Nisum Fjord i forhold til Ringkøbing Fjord, hvilket gjorde Nisum Fjord »mere følsom ved tøbrud og under stormperioder«.

Derfor ville en reduktion af Nisum Fjord med en tredjedel øge oversvømmelserne af arealerne hele vejen rundt om fjorden. Da olandet og dermed den vandmængde, der skulle passere slusen, jo ikke ville blive mindre, måtte man regne med en hurtigere

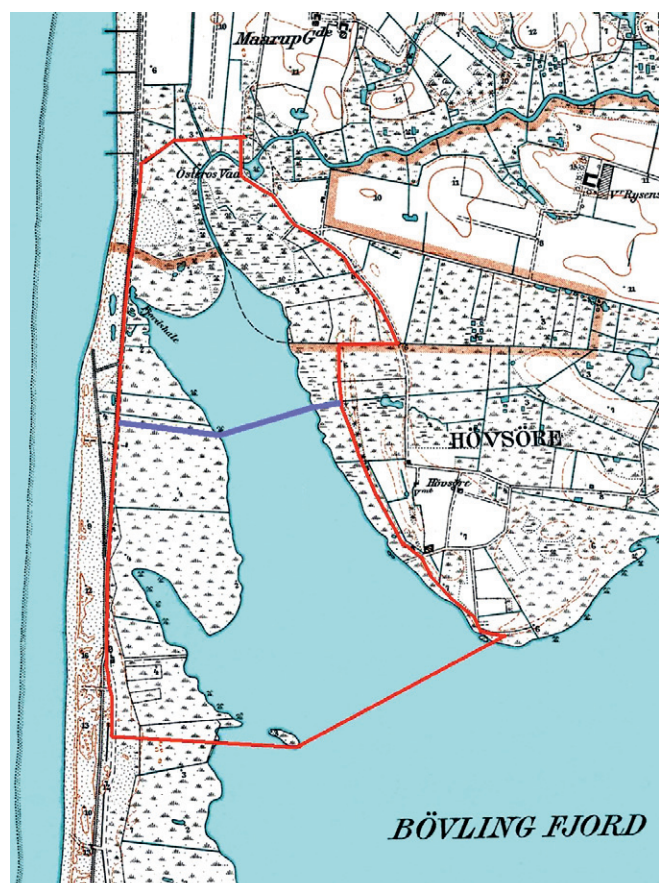
stigning af vandstanden end før, når slusen blev holdt lukket, men til gengæld ville den større ophobede vandmængde virke gavnligt på slusens »skyllevirkning« i udløbet.

Stigningen i vandstanden på grund af nedbør kunne afhjælpes ved at udvide slusens åbninger, men ikke ved højvande i Vesterhavet. Når slusen måtte holdes lukket i længere tid, ville vandstanden i fjorden stige betydeligt mere end tidligere, uanset en kostbar udvidelse af slusen, stod der i Vandbygningsvæsenets udtalelse. Konklusionen lød:

»En gennemførelse af tørlægningsprojektet vil formentlig blive til skade for de langs fjordens sydlige del beliggende lave landbrugsarealer, medmindre disse inddiges og kunstigt afvandes«.

Klar tale fra Vandbygningsvæsenets eksperter. Hvis bønderne i nord omkring Bøvling Fjord skulle have deres udtørningsprojekt gennemført, ville bønderne i syd omkring Felsted Kog

Den langvarige landvindingssag endte med en 1800 meter lang dæmning på tværs af Fjordshale fra Vesterhavsdiget over fjorden til Høvsørediget (lilla markering på 1958-kortet til venstre). Den røde afgrænsning viser det område, Danmarks Naturfredningsforening krævede fredet, men da man under forhandlingerne uopfordret var afstået fra at frede Ramme Å og Fjordshale-engene, endte sagen med det forholdsvis beskedne projekt (se 1984-kortet). Til gengæld modtog lodsejerne både en erstatning for fredningen af de øvrige arealer og en kompensation for det tabte tilskud til det store projekt.

Den inddæmmede del af Bøvling Fjord ligger som grønne marker med wrapgræs over mod Høvsøre, hvor de fem store forsøgsmøller dominerer landskabet. Grusvejen på billedet fører fra landevej 181 ind til pumpestationen ved Fjordshale. Udenfor dæmningen vokser der en frodig rørskov af tagrør, som også trives i de åbne afvandringsgrøfter mellem markblokkene.

få mere vand på deres marker.

Det lignede et uløseligt dilemma, men der var jo anvist en udvej. Hvis bønderne i syd fik inddiget deres enge og opsat pumper til at afvande dem, så kunne vandstanden i fjorden ikke længere spille nogen rolle. Ganske vist ville det blive dyrt, men der var jo stadig landvindingslovens generøse 66 pct.-tilskud at trække på.

Og faktisk var der allerede indgivet ansøgninger om de første store projekter.

Kræver naturhensyn

Men protesterne fortsatte med at strømme ind.

To måneder senere, i maj 1956, var det Danmarks Naturfredningsforening, der gik i forbøn for Bøvling Fjord og Indfjorden i en længere skrivelse, der kommenterede Statens Landvindingsudvalgs »store tørlægningsplaner på søterritoriet«. I virkeligheden var der tale om Hedeselska-

bets store masterplan for 89 mulige landvindingsprojekter over hele landet, som selskabet havde offentliggjort i januar 1953.

Naturfredningsforeningens formand Erick Struckmann skrev:

»Med stor taknemmelighed har foreningen på grundlag af de os tilsendte mødereferater forstået, at der fra landvindingsudvalgets side er udvist agtpågivenhed overfor sådanne farvandsområder, til hvilke der skønnes at være knyttet betydelige naturfredningsmæssige interesser være sig af landskabelig eller naturvidenskabelig art.

(...) Medens der således uden vanskelighed kan påpeges lokaliteter uden afgørende naturfredningsmæssige interesser, er der blandt de aktuelle lokaliteter tillige enkelte, hvor man meget måtte beklage den påtænkte tørlægning. Foreningens naturvidenskabelige udvalg har henledt opmærksomheden på, at man ud fra videnskabelige synspunkter meget stærkt må beklage eventuel tørlægning af et farvandsområde som den vestlige del af Alrø Bredning eller nærmere betegnet farvandet omkring den

fredede Vorsø. Meget store ornitologiske interesser er endvidere knyttet til Felsted Kog såvel som Bøvling Fjord og Indfjord.«

(...) Som det allerede er anført, lægger foreningen afgørende vægt på, at de naturfredningsmæssige synspunkter må blive draget ind i de afgørende overvejelser om de omfattende indgreb i det danske landskab, som de store tørlægningsplaner kan medføre. Dette vil efter foreningens opfattelse være så meget mere rimeligt, som disse fremtidige arbejder i henhold til de gældende lovbestemmelser må antages i meget stort omfang at skulle gennemføres for offentlige midler, hvorfor en så alsidig belysning af forholdene som muligt må synes både rimelig og nødvendig«.

Trods den florumvundne sprogtoner var der ikke noget at tage fejl af. Danmarks Naturfredningsforening ville ikke acceptere Bøvling Fjord-projektet uden sværds slag.

Også Sluseudvalget for Nissum Fjord var blevet alarmeret, og i en skrivelse fra juni 1956 vendte man sig mod det store projekt. Derimod ville

Pumpestationen ved Fjordshale hører ikke til de arkitektonisk mest charmerende i det danske afvandingslandskab. Inde i denne grå klods af et hus står der to elektriske pumper, der tilsammen kan løfte 4500 liter vand i sekundet fra Ramme Å og op over dæmningen og ud i fjorden.

man ikke gøre indvendinger mod »en eventuel inddæmning af fjordarealet nord for en ret linje mellem den nordlige side af Indfjordens indmunding og et punkt på Bøvling Klit ved Klægodde eller lidt sydligere«, uanset om dette projekt ville gå ud over de fiskerimæssige interesser.

I stedet for det store projekt med 2400 hektar fjordareal og 1200 hektar land kunne man måske nå til enighed om en mindre inddæmning på i alt ca. 800 hektar.

Dermed blev der lagt op til et kompromis mellem Hedeselskabets og bøndernes ultimative projekt og Vandbygningsvæsenets bekymrede ingeniører. Protesterne fra Naturfredningsrådet og Danmarks Naturfredningsforening var der ingen, der tog notits af. Det skulle få år senere komme til at koste dyrt.

Fiskeribiologen vil udsætte sagen

I november 1956 sammenfattede Vandbygningsvæsenet de kulturtekniske bemærkninger til Hedeselskabets store projekt. Man anbefalede, at der først skulle foretages et skøn over ulemper og fordele ved både det store og det mindre projekt, før man besluttede, om de 12.000 kr. til bundundersøgelser i fjorden overhovedet skulle bevilges.

Danmarks Fiskeri- og Havundersøgelser fulgte trop i begyndelsen af maj 1957, hvor direktør Åge Vedel Tåning skrev:

»Da udtørningsprojekter af et så gigantisk omfang som dette utvivlsomt ikke vil se dagens lys inden for de nærmeste 50-100 år, hvis det overhovedet nogensinde vil ske, synes en omfattende jordbundsundersøgelse (fulgt af en mindst lige så omfattende fiskeribiologisk undersøgelse) udmærket at kunne udskydes, indtil man i andre og lettere tilgængelige marine områder har opnået mere erfaring, end man nu har, vedrørende indvinding efter moderne metoder af rent marine områder, og bl.a. også har erfaret, hvad bekostningen pr. hektar i virkeligheden vil blive ved indvindingen af sådanne marine områder«.

Men direktør Tåning blev overhalet indenom.

Hvad fiskeridirektøren næppe havde kendskab til, da han formulerede sit forslag om en udsættelse på ubestemt tid af det »gigantiske« projekt, var det reviderede projektforslag, som bønderne omkring Bøvling Fjord allerede havde indsendt.

Nogen måtte have orienteret formændene for landboforeningerne i Skodborg-Vandfuld Herred om de interne forhandlinger mellem Statens Landvindingsudvalg, Vandbygningsvæsenet og sluseudvalgets positive

anbefaling af et mindre projekt. Sandsynligvis har den samme »nogen« opfordret landmændene til at handle hurtigt og gøre det med en ansøgning om et mindre projekt. Det ville lægge pres på både landbrugsministeriet og landvindingsudvalget.

For Hedeselskabet og det særlige jyske underudvalg med Hedeselskabets direktør som formand kunne det reviderede projekt give anledning til fornyet fokus på sagen.

Reduceret projekt

I foråret 1957 havde bønderne fremsendt et regulært andragende om lån og tilskud til »inddigning af den nordligste ende af Bøvling Fjord mellem Høvsøre og Bøvling Klit og til kunstig afvanding af dels det inddigede areal, dels de lavtliggende engarealer omkring Ramme Å, Rysensten Bæk, Bøvling Kirkebæk m.v. Det i planens gennemførelse interesserede areal, beliggende i Bøvling, Fjaltring og Ramme sogne er på 424 hektar, hvoraf 161 hektar indvindes fra Bøvling Fjord.«

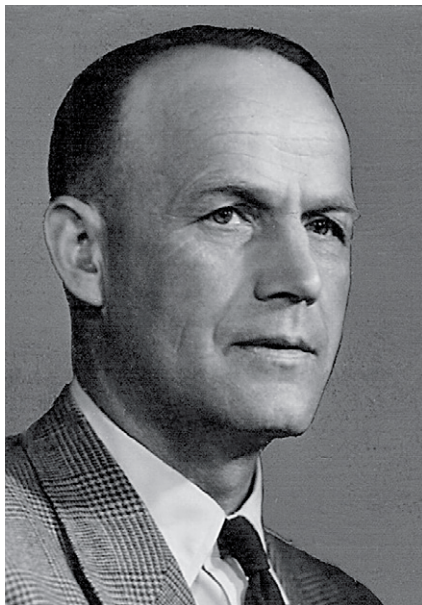
Det var ikke længere de oprindelige 2400 hektar fjordareal, ej heller sluseudvalgets 800 hektar, men blot 161 hektar fjordareal der nu skulle inddæmnes.

Sejlene var blevet rebet voldsomt, men på den anden side var det vigtigt at få skåret de første skiver af »salami«-pølsen, mens tid var. Så kunne man jo altid udvide projektet hen ad vejen.

På næste møde i Statens Landvindingsudvalg i midten af september 1957 blev sagen grundigt diskuteret, og reelt blev den afgjort, da man i enighed besluttede at iværksætte jordbundsundersøgelser i den nordlige del af Bøvling Fjord i overensstemmelse med sluseudvalgets forslag.

Udgiftsrammen blev fastsat til 6000 kr. (76.570 kr. i 2010-værdi), hvilket var halvdelen af det oprindeligt ansøgte beløb.

Hermed var det helt store projekt forkastet, mens et mindre projekt kunne tage sin begyndelse. Heller ikke det kom dog til at forløbe smertefrit, men økonomisk endte det som en god forretning for lodsejerne.

I 1965 mente den socialdemokratiske landbrugsminister Chr. Thomsen (1909-2003) ikke, at der var nogen tungtvejende grunde til at sige nej til milliontilskuddene til Fjordshale-inddæmningen. Til trods for både fuld beskæftigelse og store afsætningsproblemer for landbrugsvarer besluttede han at føje Hedeselskabet og bevilge det store tilskud. Foto: Hedeselskabet.

Vandbygningsvæsenet overgiver sig

Resultaterne af jordbundsundersøgelserne, som blev foretaget af Hedeselskabets kulturteknikere, forelå i juni 1958. De var nedslående.

Kun 12 pct. af fjordarealet på 554 hektar kunne efter afvanding og hensigtsmæssig kultivering forventes at blive fortrinlig landbrugsjord. 36 pct. var af ringere og mere sandet beskaffenhed, men dog med mulighed for at kultiveres til anvendelig landbrugsjord. Derimod var resten – 52 pct. af det undersøgte vandareal – næsten udelukkende sand.

For landarealerne så det noget bedre ud. Der var undersøgt 186 hektar, og af disse forventedes det, at ca. 154 hektar kunne blive fortrinlig landbrugsjord.

Til slut rummede rapporten en direkte advarsel:

»Af hensyn til faren for sandflugt og under hensyntagen til jordbundens lette beskaffenhed i øvrigt foreslås fjordarealet snarest muligt efter eventuel inddæmning og hovedafvanding besået med græs, medens forsøgsmæssig dyrkning først afprøves efter nogle års forløb. I hvert fald i første omgang

skønnes fjordarealet for let til udstykning og bebyggelse«.

Den faglige vurdering sagde altså, at mere end halvdelen af fjordarealet ville være nærmest uanvendeligt til landbrug, at der kunne opstå risiko for sandflugt, og at der skulle gå flere år, før man overhovedet kunne forsøge at dyrke de tørlagte arealer. Udstykning og bebyggelse kunne der slet ikke blive tale om.

Men de negative konklusioner tog ikke modet fra Statens Landvindingsudvalgs jyske underudvalg. Rapporten blev simpelthen negligeret.

Hvad der foregik i kulisserne i disse afgørende måneder, ved vi ikke. I dag er der kun de skriftlige kilder at støtte sig til, og de rummer desværre ingen notater om de uformelle kontakter, der med stor sandsynlighed har banet vejen for projektet, som det jyske underudvalg gennem en årrække havde insisteret på at få vedtaget.

I hvert fald ændrede Vandbygningsvæsenet, der hidtil havde været den skarpeste modstander af inddæmningsprojektet, sin holdning ganske markant i løbet af vinteren 1958-59.

I en udtalelse til ministeriet for offentlige arbejder i begyndelsen af marts 1959 erklærede Vandbygnings-

Den dynamiske zoologi-professor Ragnar Spärck (1896-1965) blev udnævnt til formand for naturfredningsrådet i 1953, hvor han energisk agiterede for, at naturfredning skulle indgå som et væsentligt led i al landsplanlægning og mere et mere vidtgående sigte end blot fremme af landbrugets interesse. Spärcks skepsis overfor tørlægningen af Bøvling fjord kom til at spille en afgørende rolle for sagens fremme. Foto: udlånt af Zoologisk Museum.

Kontorchef William Horsten (1906-1998) blev cand. jur. i 1931, hvorefter han indledte sin karriere som embedsmand i indenrigsministeriet. I 1953 tiltrådte han som sekretær og bestyrelsesmedlem i Friluftsrådet, hvorefter han satte sit markante præg på rådets naturpolitik i de følgende årtier, bl.a. i form af skarpe udtalelser til pressen. Horsten var en stor ven af natur og friluftsliv og deltog i naturfredningskommissionens arbejde 1961-67, der resulterede i en moderne naturfredningslov. Han sad i bestyrelsen for både Danmarks Naturfredningsforening og World Wildlife Fund i Danmark, og siden 1932 var han medlem af bestyrelsen for Det danske Spejderkorps. Foto: privateje.

væsenet sig parat til at acceptere Hedeselskabets projektforslag uden dobbeltdegede, omend man ikke var »ganske enig« i, at det ikke skulle være nødvendigt med forøgede sikkerhedsforanstaltninger. På den anden side ville fjordens vandareal kun blive reduceret med ca. 2,3 procent, så inddæmningsens indflydelse på vandstanden i Nissum Fjord ville være »uvæsentlig«.

Så under forudsætning af at der »ikke bygges på arealer, der kan udsættes for alvorlig oversvømmelse ved digebrud, kan man frafalde de tidligere i denne forbindelse rejste betænkeligheder«, lød konklusionen i anbefalingen.

Med den formulering var der givet grønt lys for landvindingsprojektet, og Hedeselskabet og landmændene havde vundet første runde. Forude ventede der dog endnu hårdere konfrontationer.

Trods flittig brug af slusen i Thorsminde er der ikke fuldstændig kontrol med vandstanden i Nisum Fjord. Når vinterstormene presser på fra vest, må slusen holdes lukket i længere tid, og så stiger fjorden op over engene. I vest (til højre) buldrer Vesterhavet bag den smalle klitrække, mens fjordvandet slikker op over landevej 181 fra øst. Foto: Søren Wiium-Andersen, 12. december 2006.

Naturfredningsrådet siger nej

I marts 1961 fremsendte underudvalget for Jylland sin formelle indstilling til Statens Landvindingsudvalg, som man anbefalede at yde økonomisk støtte til inddigning og kunstig afvanding af 424 hektar i de nordlige ende af Bøvling Fjord. Projektet byggede på anlæg af en 1800 meter lang dæmning på tværs af fjorden fra Vesterhavsdiget til Høvsørediget.

Billigt ville det ikke blive. Budgetoverslaget lå på 1,48 mio. kr. (17,2 mio. kr. i 2010-værdi).

Der var det helt særlige ved denne indstilling, at den var underskrevet af den 72-årige Niels Basse, der havde været Hedeselskabets direktør i årene 1943-59.

Til trods for at direktøren var faldet for aldersgrænsen i 1959, havde han alligevel kunnet fortsætte som formand for det jyske underudvalg af Statens Landvindingsudvalg, som han havde styret som formand siden

allerførste mødedag i november 1940. Landbrugsministeriet havde accepteret at se gennem fingrene med dette regelbrud, men nu skulle det være slut. Den 1. april 1961 udløb Basses to-årige dispensation.

En uge efter underskriften på Ramme Å-projektet, som Hedeselskabet konsekvent benævnte tørlægningsprojektet for Bøvling Fjord, var det endegyldigt slut med Niels Basses aktive bidrag til forandringen af Danmarks-kortet. På det 61. plenarmøde i Statens Landvindingsudvalg, der blev afholdt 21. marts 1961, overdrog Niels Basse sin formandspost til agronom Frederik Heick. Han havde været direktør for Hedeselskabet siden april 1959.

En væsentlig begrundelse for at fortsætte to år ud over aldersgrænsen havde været Niels Basses ønske om at se en række landvindingsprojekter sat godt i gang, før han overlod styringen til andre. Først og fremmest gjaldt det

Skjernå-projektet, som Niels Basse og Hedeselskabet havde kæmpet indædt for at lykkes med, men også Ramme Å-projektet havde Basse været en ihærdig fortaler for siden det første forslag om »den store løsning« i 1955.

Imidlertid havde netop denne stædige insistensen på at opdyrke en række af landets sidste naturområder skabt en voldsom offentlig debat. Der blev sat spørgsmålstejn ved det samfundsøkonomisk forsvarlige i at gennemføre de kostbare landvindingsprojekter i en tid med fuld beskæftigelse og overskudsproduktion af landbrugsvarer.

Denne kritik udfoldede sig med stor styrke, da det blev kendt, at Hedeselskabet og landbrugsministeriet nu ville tage fat på Bøvling Fjord. Skjernå-projektet var netop blevet godkendt samme forår efter en forbitret offentlig debat og et forgæves forsøg i 11. time på at stoppe den store bevilling.

Naturfredningsrådet fremsendte en skarp advarsel til Statens Landvindingsudvalg i juni 1961. Efter forhandling med Dansk Ornithologisk Forening og efter besøg på stedet udtalte rådets formand, professor Ragnar Spärck (1896-1965):

»Det pågældende område er ganske enestående velegnet for strandengsfugle og en række arter både sjældnere som stor kobbersnepe og klyde som mere almindelige som vibe, rødben, ryle og brushane optræder i meget stort antal. Hertil kommer, at lervaderne er et meget yndet opholdssted for trækfugle. Under en besigtigelse den 13. maj i år sås 14 forskellige vadefuglearter indenfor området.

(...) Man må formode, at vejen over klitten fra Fjaltring over Thorsminde og videre mod syd må vel formentlig inden længe blive udbygget som amtsvej på samme måde som vejen over Holmsland klit. Det vil af hensyn til udsigten fra denne vej være en meget væsentlig landskabelig forringelse såfremt dette smukke og karakteristiske vestjyske landskabsbillede med sit ejendommelige fugleliv forsvinder.

Såvel under hensyn til fuglelivet som ikke mindst under hensyn til den betydning, man må tillægge bevarelsen af det nuværende landskabsbillede, må Naturfredningsrådet fraråde, at projektet kommer til at omfatte den nordlige spids af Bøvling Fjord. Til reguleringen af selve åen har man derimod intet at bemærke.

Men advarslerne gjorde stadig indtryk. Den nye formand for det jyske underudvalg, Frederik Heick, fejede rådets bemærkninger af bordet to måneder senere med en kortfattet konstatering af, at man »finder ikke heri tilstrækkelig anledning til at ændre sin indstilling om sagens gennemførelse«.

Enevældigt udvalg

Denne hårde linje blev fulgt af både landbrugsministeriet og selve Statens Landvindingsudvalg. Selv da Friluftsrådet i november 1961 offentliggjorde en resolution fra sit årsmøde, der krævede standsning af alle landvindingsarbejder i områder af naturvidenskabelig, landskabelig og rekreativ interesse, negligerede man fortsat alvoren i den voksende offent-

lige modstand.

Resolutionen var stilet til regering og folketing, og den krævede, at man overførte arbejdsindsatsen fra landvindingsprojekterne til bekæmpelse af spildevandsforurening, at hele landvindingsproblemet blev undersøgt af sagkyndige ud fra »et alment, moderne samfundsynspunkt«, og at Hedeselskabet blev afkrævet en redøgørelse for rentabilitet og samfundsmæssig værdi af allerede udførte landvindingsarbejder. Endelig krævede Friluftsrådet en »nødvendig ændring« af landvindingsloven i overensstemmelse med de nævnte kritikpunkter.

De radikale krav var forfattet af kontorchef William Horsten fra Friluftsrådet, men de naturbevarende foreninger bakkede helhjertet op bag resolutionen og dens indirekte kritik af Hedeselskabets rolle. Talsmanden for Sportsfiskerforbundet, landsretssagfører Christoffersen, sagde ligeud, hvad de fleste tænkte, i et interview med dagbladet Politiken:

Som en ø i et lavvandet vådområde ligger denne gamle jagthytte, når fjordvandet stiger ind over engene. I gammel tid satte man stor pris på oversvømmelserne, fordi vandet transporterede næringsstoffer ind på engene, der kvitterede med frodigt enghø. I dag er oversvømmelser kun til besvær. Foto: Søren Wium-Andersen, 17. december 2006.

»Man har et indtryk af, at der regeres enevældigt i landvindingsudvalget, ingen kan være tjent med den mistænkeliggørelse, som kommer deraf. Man må også spørge, hvordan det kan være, at direktøren for Hedeselskabet sidder i landvindingsudvalget, som er den institution, der skal prøve og råde Hedeselskabet med hensyn til de sager, som Hedeselskabet fører frem. Det svarer til, om kassereren i en bank også fungerede som revisor.«

På to møder i december 1961 fejede medlemmerne af Statens Landvindingsudvalg alle indvendinger og protester til side, og i februar 1962 var tørlægningsprojektet gjort klar til godkendelse af landbrugsministeren og til optagelse på den såkaldte beredskabsliste.

Beredskabslisten fungerede som en venteliste for færdigbehandlede og godkendte projektforslag, der blot afventede finansiering efter landvindingsloven. Tanken var, at listen skulle rumme projekter, der kunne igangsættes med kort varsel, når ar-

I vore dage hentes der også græs på engene rundt om fjorden, men det foregår med store maskiner, der tromler frem over engene. Maskinerne klipper alt ned til en ensartet græsplænelignende struktur, og høstes der for tidligt eller er ynglesæsonen forsinket, ryger vadefuglenes unger med i den hurtigt-kørende grønthøster. I modsætning til gamle dages høslæt har chaufføren på en moderne skårlægger ingen muligheder for at tage hensyn til fugle eller andre dyr. Foto: Søren Wium-Andersen, 1997.

bejdsløsheden viste stigende tendens. Landvindingsloven var jo vedtaget tilbage i 1940 som en beskæftigelseslov.

Frigivelse af arbejder fra beredskabslisten krævede godkendelse i Arbejdsministeriet, så selv om landvindingsudvalget indstillede projektet til igangsættelse, og selvom landbrugsministeriet var positivt, var det ikke nok. I begyndelsen af 1960'erne var samfundet på vej mod fuld beskæftigelse med begyndende mangel på arbejdskraft, så det havde lange udsigter med statsstøtten til bøndernes projekt.

Fredningssag blokerer

Tre år måtte der ventes, før der blev givet grønt lys fra Arbejdsministeriet.

Til trods for at 1965 blev det første år, hvor velfærdssamfundets fulde beskæftigelse var en realitet, lykkedes det alligevel på en eller anden måde at overtale den socialdemokratiske arbejdsminister Erling Dinesen til at frigive 1. rate på 350.000 kr. af de 1,48 mio. (17, 2 mio. kr. i 2010-værdi) til udtørningsprojektet.

Pengene skulle bruges til at betale for en sandpumper, der kunne oppumpe de nødvendige mængder sand til inddigningen af de 161 hektar af Bøvling Fjord. Det var dog en

betingelse, at arbejdet »i største muligt omfang kan udføres i vinterhalvåret«.

Sådan stod der i brevet, dateret 2. marts 1965, med tilladelsen til at gå i gang. Det var stilet til formanden for lodsejerudvalget for Ramme Å, gård-

ejer Niels Skovmose i Vester Vrå.

Mere end 10 års ventetid var overstået. Nu skulle man endelig i gang. Troede man.

Da rygten om tilladelsen fem uger senere nåede frem til Danmarks Naturfredningsforening i Sølvgade 26, København K, reagerede naturvernerne med en høflig anmodning til Statens Landvindingsudvalg »om at måtte låne sagen til gennemsyn«. Da foreningen havde gennemgået sagsakterne, handlede man prompte. Man besluttede at stikke en kæp i hjulet på den videre proces.

Også Naturfredningsrådet reagerede, da man gennem dagspressen erfarede, at landvindingssag nr. 1647 var klar til at sætte i gang. Rådet henviste til et internationalt samarbejde mellem en lang række vesteuropæiske stater om beskyttelse af levesteder for trækkende svømme- og vadefugle fra Norge over De britiske Øer til Spanien. Blandt disse højt prioriterede »wetlands« stod Nissum Fjord som et dansk bidrag, og Naturfredningsrådet lagde ikke skjul på, at man »meget

Storspoven forekommer på træk i større antal ved Nissum Fjord. Den langnæbbede vadefugl blev udryddet i Danmark midt i 1800-tallet på grund af jagt, men genindvandrede, efter at jagtloven var blevet vedtaget i 1931. Som ynglefugl er den dog stadig fåtallig i Danmark med en estimeret bestand på 400-500 par. Arten er i dag totalfredet i de fleste europæiske lande, herunder i Danmark siden 1994. Totalfredningen herhjemme har betydet, at der iagttages flere storspover på træk efter århundredskiftet, ligesom de også opholder sig her i længere tid for at fouragere. I 2008 blev der i første weekend af april talt 26.000 storspover i hele landet mod 8.000 i midten af 1970'erne. Foto: Mogens Hansen.

stærkt vil støtte en fredningssag til hindring af projektets gennemførelse».

Med mindre projektet blev ændret til kun at omfatte Ramme Å. Tørlægningen af den nordlige del af Bøvling Fjord skulle opgives.

Det var ikke kun tomme trusler. To dage tidligere, 19. maj 1965, havde Danmarks Naturfredningsforening benyttet sin lovsikrede ret til at begære en fredningssag rejst på hele projektområdet. Fredningspåstanden var opgjort i 9 punkter og heraf var punkt 8 helt afgørende: »Vandarealet må ikke inddæmmes eller afvandes.»

Dermed var alt videre arbejde effektivt standset. Så længe fredningssagen var til behandling, kunne sandpumperen ikke gå i gang.

»Negativ nejsigerlinie«

Midt i juni skrev landbrugsministeriet til gårdejer Niels Skovmose for at høre, hvad lodsejerudvalget mente om Naturfredningsrådets forslag om at udelade inddæmningen af fjorden, så projektet kun omfattede Ramme Å. Dermed kunne man måske overflødiggøre selve fredningssagen. Fjorden tilhørte staten, så egentlig kunne lodsejerne jo være ligeglade, men det var lodsejerudvalget ikke. Vandarealerne skulle med for at gøre afvandsudgiften pr. hektar så lille som mulig.

Den socialdemokratiske landbrugsminister Chr. Thomsen mente heller ikke, at der var nogen grund til at ændre i ministeriets bevilling. »Landvindingsprojektet omkring Ramme Å kan ikke anses for ødelæggende for faunaen i området ved Nisum Fjord«, skrev ministeren i et svar til et folketingsmedlem, der havde opfordret ham til at bevare Nisum Fjord i sin nuværende tilstand.

Hedeselskabets direktør Frederik Heick reagerede både voldsomt og følelsesladet og betegnede fredningspåstanden som et udtryk for en »negativ nejsigerlinie«. På Hedeselskabets årsmøde i sommeren 1965 fremsatte direktøren nogle bemærkninger uden for årsberetningen, hvor han med slet skjult bitterhed i stemmen fortalte om

Selvom det stort anlagte udtørningsprojekt i 1870'erne slog fejl, kom de engelske investorer alligevel til at præge Felsted Kog i mere end hundrede år. Som de to kort viser, genkender man sagens det oprindelige afvandsdesign med ringkanal og inddæmning fra 1872-73 (kortet til venstre), når man sammenligner med 1983-kortet. Kortene viser dog også, hvordan arealudnyttelsen er blevet intensiveret med omfattende dræning og kultivering af stort set alle vådområder og enge ned til den gamle dæmning omkring kogen. Det er de tre pumpestationer i vest, syd og øst, der sørger for dyrkningsikkerheden helt ud til fjorden. I vore dage har Felsted Kog karakter af et inddiget vandbassin, hvor den organiske forbindelse mellem fjord og enge er skåret effektivt over.

Ramme Å-projektets skæbne:

»Endelig i år kunne landvindingssagen medtages under indeværende års bevilling, men så rejste naturfredningsforeningen ganske uventet fredningssag. Foreningen kunne for længst have rejst en sådan sag, men jeg må give egnens landmænd medhold i, at det ser ud til, at man med forsæt har valgt at vente med at rejse sagen, indtil man var nået frem til det mest ubejlelige tidspunkt. Afvandingssagen må nu stilles i bero, indtil fredningssagen er behandlet ved de forskellige instanser, og det kan vare flere år.

Jeg vil betegne en sådan fremgangsmåde som destruktiv i sit sigte».

Sagen kom dog ikke til at trække

i langdrag. Tværtimod blev den ekspresbehandlet i fredningssystemet, der havde en kendelse klar, før året var omme.

Fredningsnævnet for Ringkøbing Amtsrådsreds fastslog imidlertid i sin kendelse 6. november 1965, at det »omhandlede område er særdeles fredningsværdigt såvel på grund af dets landskabelige og rekreative værdier som af hensyn til fuglelivet«. Nævnet var altså fuldt ud enig med både Naturfredningsrådet og de grønne organisationer.

Alligevel blev kendelsen et afslag.

Det begrundede fredningsnævnet med disse ord:

Resterne af den gamle 1800-tals dæmning ses stadig rundt om kogen, men langs dæmningen er der efterhånden dannet udstrakte rørskove med adskillige damme og kanaler. Store dele af rørene høstes hver vinter, hvor man dog søger at bevare rørbræmmer ud mod åbne vandflader til redeskjul for svømmefugle. Bag dæmningerne dyrkes de tidligere enge intensivt med korn og majs helt ud til kogen, som her ved pumpestationen i Nørkær.

»Da nævnet ikke finder, at der er aldeles tilstrækkelig grund til nu af skønhedsmæssige eller rekreative grunde at gribe ind over for den for længst afgjorte afvandingssag og heller ikke finder, at hensynet til fuglelivet henset til den ringe formindskelse af fjordens vandareal og kystlinje, en fastholdelse af fredningsforslaget ville medføre, skulle nødvendiggøre et sådan indgreb, findes begæringen om fredning ikke at burde tages til følge«.

Pumpestationen ved Kytterup sørger for at holde engene dyrkningsegne øst for Felsted Kog, men i våde somre går det ofte galt. Så kan de tunge maskiner ikke køre på den fugtige engjord. I selve udløbet på fjordsiden af dæmningen ligger Kytterup Havn, der giver sejlene adgang ud i Felsted Kog.

fokuserede især på områdets enestående betydning som rasteplads for lysbugede knortegæs og kortnæbbede gæs, og han fremhævede en anmodning fra Nordiske Jægeres Samvirke til landbrugsministeriet om at bevare lokaliteten som rasteplads for trækfuglene.

På den anden side af bordet protesterede de lokale sogneråd »stærkt« mod fredningsforslaget. Med enkelte undtagelser protesterede lodsejerne (91 pct. havde i sin tid stemt for projektet), og man forbeholdt sig ret til at kræve erstatning, hvis fredningsnævnets kendelse gik dem imod.

Hedeselskabets repræsentanter på mødet fremlagde beregninger over, hvor meget dyrere sagen vil blive at gennemføre, hvis afvandingsarealet halveredes gennem en fredning. I stedet for 424 hektar ville der kun være ca. 240 hektar til at bære udgifterne, som skønsmæssigt ville stige med 20 pct. pr. hektar og de årlige driftsudgifter med 30 pct. pr. hektar.

Hedeselskabet oplyste endvidere, at arealerne ude i selve fjorden kun var medtaget for at imødekomme et ønske om tillægsjord og for at gøre afvandingsudgiften pr. hektar så lille som mulig.

Så fremsatte Danmarks Naturfredningsforening og Naturfredningsrådet pludselig et forslag til en kompromisløsning. Man tilbød at frafalde fredningspåstanden for den nordlige del af vandområdet, det såkaldte Fjordshale-område.

Denne fremstrakte hånd vakte ingen interesse.

Lodsejerne fastholdt deres protest og påstod sig subsidiært tilkendt erstatning. De blev bakket op af Hedeselskabets direktør, Frederik Heick, der mente, at der ville være behov for et helt nyt projekt, hvis fredningspåstanden blev fulgt, også selvom Fjordshale blev trukket ud af fredningen. Så ville det atter være meget usikkert, hvornår et projekt overhovedet kunne gennemføres.

Hvad Heick havde i tankerne men ikke sagde, var en overhængende risiko for en ændring af landvindingsloven inden længe, så der ikke kunne

Professorer mod sogneråd

Forud for kendelsen var der gået en række møder, hvor de implicerede parter havde forsøgt at forhandle sig til rette.

Naturvennerne havde kørt det tunge skyts i stilling med bl.a. dr. phil. Knud Paludan fra Naturfredningsrådet og professor H.M. Thamdrup, der var direktør på Vildtbiologisk Station, i forreste række. Professor Thamdrup

Kytterup Havn rummer 20-25 bådpladser, men der gælder særlige regler for al færdsel i vildtreservatet Felsted Kog. Kun ved Felsted Odde, Kloster Havn, Kytterup Havn samt ved Gørding kan man komme ud i området. Ved Vesterbækhus er opstillet et fugletårn med god udsigt over Storåens tidligere løb gennem kogen.

påregnes totredjedele i statsstøtte. Frederik Heick sad selv i den landbokommission, der havde undersøgt værdien af landvindingsarbejder. Kommissionens betænkning ville blive offentliggjort først i det nye år, men den var ikke specielt positiv overfor fremtidige projekter og lagde op til politiske stramninger. Det vidste Frederik Heick, og derfor gjaldt det om at handle hurtigt.

Fredningsnævnet valgte at afvise naturfredningsforeningens kompromisforslag og efterfølgende hele påstanden om fredning som beskrevet ovenfor. Der skulle ikke fredes noget som helst.

»Vi er glade for denne kendelse«, udtalte gårdejer Niels Skovmose til Jyllands-Posten. »Vi mener nemlig, at fornuften har sejret. Eftersom planerne for første gang fremkom i 1952, kan man vist roligt sige, det er på tide, arbejdet sættes i gang.«

Men det sidste ord var endnu ikke sagt i den årelange sag.

Den endelige afgørelse

Efter at have sundet sig oven på nederlaget en lille måneds tid trådte Danmarks Naturfredningsforening atter i aktion.

Den 3. december 1965 indankede

foreningen kendelsen til Overfredningsnævnet, der blev opfordret til at gennemføre fredningen som foreslået af naturfredningsforeningen, dog med undtagelse af Fjordshaleområdet.

Hele Overfredningsnævnet tog på tur til Vestjylland. Den 13. marts 1966 besigtigede man området og efterfølgende blev der forhandlet med

Danmarks Naturfredningsforening, Naturfredningsrådet, fredningsplanudvalget, lodsejerne, Hedeselskabet, amtvandinspektoratet og andre interesserede.

Naturfredningsforeningen fastholdt sin påstand, og lodsejerne fastholdt deres modstand, og ingen af parterne var villige til at røkke sig det mindste.

Allerede 14. april forelå Overfredningsnævnets kendelse. Den var ikke enstemmig.

Et medlem mente, at fredningspåstanden skulle afvises, fordi den var fremkommet alt for sent. Fredningssagen burde have været rejst allerede i 1962. To medlemmer fandt, at hverken hensynet til fuglelivet eller til landskabet kunne berettige en fredning. Fuglene kunne sagtens finde andre steder at udfolde sig, bl.a. de meget omfattende arealer på Vejlerne i Thy, og iøvrigt ville landskabet omkring Fjordshale i alt væsentligt forblive uændret.

Imidlertid mente flertallet på fire medlemmer, at det var fuldt ud berettiget at frede det areal, der var omfattet af naturfredningsforeningens reducerede påstand. Og sådan kom den endelige kendelse til at lyde, og den kunne ikke appelleres.

Vandkvaliteten i Nisum Fjord er påvirket af landbrugets udledninger af næringsstoffer til fjorden og til Storåen, der udmunder i fjorden. Fiskebestandene er gået stærkt tilbage i takt med den stigende forurening i sidste halvdel af det 20. århundrede.

Erstatning for ingenting

I juni havde Hedeselskabet det reducerede projekt klar.

Anlægsudgiften ville blive reduceret fra 2,1 mio. kr. til 1,7 mio. kr., men da det berørte areal reduceredes fra 424 hektar til 274 hektar, ville det betyde en højere hektarpris. Da hovedparten af det fredede areal havde staten som ejer, ville det ikke betyde direkte tab for de lokale lodsejere. Det areal, der var taget ud af projektet, udgjorde 140 af de 161 hektar vanddækket fjordbund, og det var jo statens ejendom.

Hektarprisen ville stige fra 4950 kr. til 6200 kr., altså med 1250 kr. pr. hektar, havde Hedeselskabet beregnet. Efter fradrag af det forventede stats-tilskud fra landvindingsloven ville den samlede ekstrapris blive 137.000 kr. Desuden ville den årlige driftsudgift også stige, når vandarealerne ikke skulle bidrage, og kapitaliseret over de sædvanlige 15 år ville der blive tale om et beløb på 136.000 kr.

I alt ville naturfredningen af nordenden af Bøvling Fjord medføre en fordyrelse på 273.000 kr. (2,4 mio. kr. i 2010-værdi), viste Hedeselskabets beregninger.

Men så galt kom det ikke til at gå. Lodsejerne modtog både erstatning for fredningen og kompensation for deres tab af tilskud.

I sin kendelse fandt Overfredningsnævnet det rimeligt at tilkende lodsejerne en erstatning, fordi de måtte vinke farvel til statsstøtten til det store projekt.

Der var tale om en usædvanlig beslutning, der reelt betød, at der skulle udbetales »dækning for den forøgede udgift i forbindelse med landvindingen, der påføres lodsejerne ved landvindingsprojektets indskrænkning«.

Til trods for at de sandede fjordarealer var uden landbrugsteknisk værdi og i øvrigt tilhørte staten, havde lodsejerne og Hedeselskabet stået stejlt på kravet om at medtage dem i projektet. Formålet blev der ikke lagt skjul på:

udtørringen af fjordarealerne skulle bidrage til at reducere udgifterne pr. hektar, uanset kvaliteten af de kultiverede arealer.

Overfredningsnævnet havde erklæret sig enig i, at der tilkom lodsejerne en særlig erstatning udover den sædvanlige erstatning for at tåle fredningen. Man accepterede også at lægge Hedeselskabets beregninger til grund for erstatningens størrelse, uden overhovedet at efterprøve udregningerne. Bønderne skulle have en erstatning på 273.000 kr.

Herefter så regnestykket således ud:

Projektets budgetoverslag:	1,7 mio. kr.
Herfra trækkes 60 pct. statsstøtte	- 1,02 mio. kr.
Lodsejerandel, 40 pct.	680.000 kr.
Herfra trækkes erstatning	- 273.000 kr.
At betale for lodsejerne	407.000 kr.

Takket være erstatningen blev lodsejernes andel reduceret til at udgøre 24 pct. af den samlede anlægssum. Det var meget billigt.

Oveni denne del af kendelsen kom så den regulære fredningserstatning. Den blev på 84.586 kr. for i alt 49,2 hektar, der var berørt.

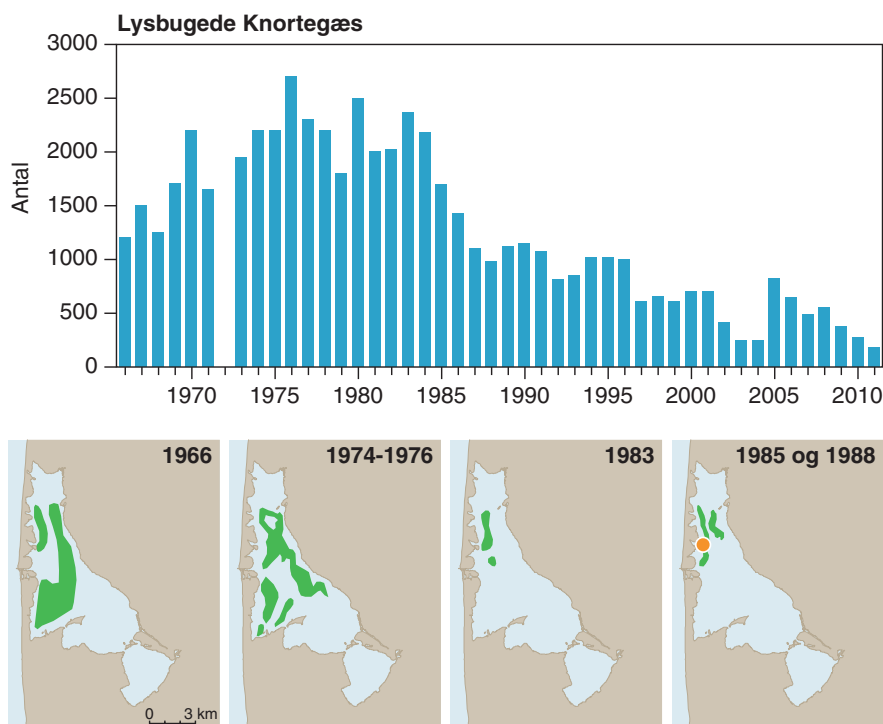
Det betød, at bønderne fik tildelt et beløb i erstatning for tabt statsstøtte til det oprindelige projekt, der var lidt mere end tre gange større end fredningserstatningen.

Under hensyn til »sagens særlige omstændigheder« – hvad der tænkes på, oplyses ikke i kendelsen – besluttede Overfredningsnævnet desuden at betale 1500 kr. i honorar til den landsretssagfører, der havde repræsenteret 21 af de 38 berørte lodsejere.

Den samlede pris for fredningen blev 359.086 kr. (3,4 mio. kr. i 2010-værdi). Regningen fordeltes mellem statskassen, der betalte ni tiendedele, og Ringkøbing Amt og amtets købstadskommuner, der betalte den sidste tiendedel.

Tilbage stod at sikre, at det reducerede projekt stadig kunne realiseres efter de høje tilskudsatser i den gamle landvindingslov, der ikke længere var gyldig. Andet Revisionsdepartement

Nissum Fjord var i 1950'erne og 1960'erne landets eneste rasteplads om foråret for de lysbugede knortegæs. Antallet var stigende frem til begyndelsen af 1980'erne, men herefter har det været faldende. Denne tilbagegang forklares med, at den primære fødekilde, fjordens ålegræsbede, er forsvundet. I 1960'erne og 1970'erne var der ca. 12 kvadratkilometer ålegræs, i 1985 var der 3 kvadratkilometer tilbage, i 1988 var det i en periode helt væk. Figuren viser udbredelsen af ålegræs i Nissum Fjord i 1966, 1974-1976, 1983, 1985 og 1988. I 1988 blev der blot fundet én plante i fjorden. Den er angivet med en orange prik. Figuren er udlånt af Preben Clausen, Danmarks Miljøundersøgelser.

Nissum Fjord benyttes af lysbuget knortegås som en af artens vigtigste rasteplasser under forårstrækket, hvor gæssene især opholder sig på engene umiddelbart nord og syd for Thorsminde. De lysbugede knortegæs, som forekommer i Danmark, yngler på Svalbard og i det nordøstlige Grønland. De er meget mere fåtallige end de mørkbugede. I træktiden opholder næsten hele bestanden sig her i landet, så Danmark har et meget stort internationalt ansvar for de lysbugede knortegæs. Bestanden er gået frem fra blot 2000 fugle i 1960'erne til ca. 6000 i 1990'erne med fortsat fremgang til omkring 7000 i 2004-05. Knortegåsen lever af græsser, mosser samt laver og om vinteren desuden af ålegræs og bændeltang. Ålegræsset, der tidligere var knortegæssenes vigtigste føde, er dog forsvundet eller er stærkt reduceret i udbredelse i mange danske fjordområder, og i takt med at bestanden voksede i sidste del af det 20. århundrede, søger de lysbugede knortegæs i stigende grad føde på markerne. Foto: Albert Steen-Hansen.

i Finansministeriet havde forlangt en forklaring på, hvordan landbrugsministeriet kunne give grønt lys for projektet med det høje statstilskud på 60 pct. i september 1966, når landvindingsloven var blevet ændret allerede fra 1. august og med tilskudsatserne skåret ned til højst 25 pct. Det lykkedes landbrugsministeriet at forklare sig ud af denne tilsyneladende uregelmæssighed, så den høje sats kom til at gælde.

De umatrikulerede vandarealer bag Fjordshale-dæmningen tilfaldt staten, men Statens Jordlovsudvalg, der fik dem tilbudt, var ikke interesseret. Ideen med at udstykke nyvunden landvindingsjord til små statshusmandsbrug var ikke længere interessant. Både husmænd og gårdejere var langt mere optaget af at sammenlægge jord.

Det endte med, at lodsejerne fik dem til foræringspris. De skulle blot betale 50 kr. pr. hektar en gang for alle »til dækning af administrationsomkostninger«. Beløbet svarede til 438 kr. pr. hektar i 2010-værdi.

Testcenter for monster-møller

I dag ligger der et stort hvidt pumpehus og løfter vandet fra Ramme Å op over Fjordshale-dæmningen og ud i Bøvling Fjord. På dæmningen vokser der masser af rynket rose, og ud mod fjorden er der en stor rørskov. Også i afvandingsgrøfterne vokser der tagrør, som et minde om inddæmnningens fortid som vådområde.

Markerne langs åen ligger fortrinsvis hen som græsenge til wrap og afgræsning. Øvre mod øst troner fem gigantiske vindmøller af hvert sit fabrikat og mellem dem står der otte høje gittertårne. Det er den nationale prøvestation for store vindmøller, som Forskningscenter Risø etablerede her i 2001. Formålet er at udvikle nye vindmøllekoncepter, at godkende nye vindmølletyper, herunder dokumentere sikkerhed, ydeevne, støjudsendelse og netpåvirkning samt at understøtte forskning i vindenergi.

Møllerne, der kan være op til 165 meter høje, har på dramatisk vis ændret oplevelsen af det engang uforstyr-

rede landskab, men placeringen ved Høvsøre blev vurderet som det landskabeligt mindst problematiske, fordi landskabet var stort, fladt og med god afstand til kyst, bakker og indland.

Den seneste prototype blev rejst i sommeren 2011 i skikkelse af Siemens nye bud på en 6 MW havvindmølle. Prototypen er uden gear og med en vingediameter på 120 meter, og via den gearløse teknologi og Siemens' særlige vingedesign er det lykkedes at begrænse vægten af mølle-top med vinger til mindre end 350 ton. Kæmpemøllen blev betegnet som en »monster-mølle« i fagbladet Ingeniøren.

I sydenden af fjorden ligger Felsted Kog stadig som et rørskovomkranset vandområde, men hele vejen rundt er kogen inddiget. Den århundrede-gamle, organiske forbindelse mellem fjord og fjordenge er effektivt brudt. Markerne afvandes med automatiske pumper, så der kan dyrkes korn og majs helt ud til digefoden.

Fjorden rundt er der et meget stort behov for naturpleje på de få, tilba-

geværende græsenge. Høslæt og afgræsning er efterhånden erstattet af moderne høstmetoder, der imidlertid ikke skaber de gunstige forhold for fugle og planteliv, der tidligere var et stort aktiv for fjordlandskabet. Fuglelivet er da også gået meget tilbage, især hvad angår bestandene af ynglefugle som brushøns, kobbersnepper og ryler samt trækfugle som de lysbugede knortegæs.

Forbudte sprøjtemidler i fjorden

Miljømæssigt er fjorden og engene helt domineret af landbrugets aktiviteter. Engene dyrkes intensivt med tunge maskiner og fjordvandet er stærkt forurennet med kvælstof og fosfor.

Det daværende Ringkøbing amt udpegede i 2006 i en stor rapport landbruget som den væsentligste forurenende enkeltfaktor med ansvar for 66 pct. af kvælstofudslippet og 54 procent af den udledte fosfor.

Problemet med de store mængder af disse næringsstoffer i vandmiljøet er, at de stimulerer væksten af planteplankton i form af fritsvævende mikroskopiske alger i fjorden, så vandet bliver plumret. Det uklare vand forhindrer lyset i at trænge ned til planterne på bunden, hvilket giver dem forringede levevilkår. De uddør gradvis på dybere vand, så til sidst forekommer der kun planter i de helt lavvandede områder, hvor der stadig er tilstrækkelig med lys.

En stor tilførsel af næringsstoffer giver også gode vækstbetingelser for søsalat, trådalger og andre alger, som skygger for bundplanterne og derved nedsætter deres vækst. Endelig øges risikoen for iltsvind, når dødt planteplankton synker til bunds og rådner under forbrug af ilt. Stiger mængden af planteplankton, øges iltforbruget og dermed risikoen for iltsvind.

Også store udsving i saltholdigheden »stresser« bundplanterne, fordi slusen i Thorsminde får lov at stå åben i længere perioder om sommeren, så Vesterhavets salte vandmasser trænger langt ind i fjorden.

Hele denne onde cirkel har udryd-

det plantelivet på bunden af fjorden i meget store områder. Det har ramt det næste led i fødekæden, nemlig de ænder, gæs og svaner der søger føde ved at grasse på bundplanterne.

Ifølge rapporten fra Ringkøbing amt er vandkvaliteten dog inde i en positiv udvikling. Gennem de seneste 10-15 år er vandet blevet betydeligt klarere, fordi der tilføres færre næringsstoffer fra landbrugene i fjordens opland og fra deponerede næringsstoffer i fjordbunden. Men der tilføres stadig kvælstof og fosfor i langt større mængder end fjordens økosystemer kan omsætte. Problemet understreges af, at bundvegetationen ikke følger med den forbedrede vandkvalitet og slet ikke har generobret den udbredelse, som lysforholdene tillader.

Et særligt alvorligt problem har vist sig at være landbrugets og skovbrugets sprøjtemidler. I en forskningsrapport fra Danmarks Miljøundersøgelser (DMU) fra 2008 dokumenteres det, at der er fundet 20 forskellige ukrudtsmidler i Nissum Fjord.

Et af de fundne sprøjtemidler, diuron, skønnedes at forekomme i en koncentration, der direkte skader væksten i ålegræs. Diuron blev forbudt ved udgangen af 2008, men vil formentlig stadig udvaskes i mange år frem. Endvidere fandt forskerne også atrazin og isoproturon i fjordvandet, selvom salget af disse to stoffer har været forbudt siden 1994 og 1999.

Det var første gang, denne form for forurening blev konstateret i en dansk fjord, men indtil videre er det ikke lykkedes DMU-forskerne at skaffe finansiering til videre studier af sprøjtegiftens betydning for fjorden. Området hører ikke til de »prioriterede«, lyder den lakoniske forklaring.

KILDER

Anonym: Krav til regeringen om åben debat i Skjern Å-sagen. Politiken, 28. november 1961.

Anonym: Stor landvinding sinket 13 år af Nissum-fredningssagen. Jyllands-Posten, 15. nov. 1965.

Anonym: Nissum Fjord og opland. Analyse af miljøtilstand og næringsstoftransport. Teknik og Miljø, Ringkøbing Amt 2006.

Bregnballe, T. & Eskildsen, J. 2009. Danmarks ynglebestand af skarver i 2009. Nyhedsbrev fra Afdeling for Vildtbiologi og Biodiversitet, DMU, Aarhus Universitet.

Clausen, P., Møltøfte, H., Holm, T.E. (2009): Vandfugle og bundvegetation i fjorde under global opvarmning – har fuglene og vi et problem i Danmark? Pp. 115-130 i Søgaard, B., Asferg, T. (Eds.): Arter 2007, NOVANA. – Faglig rapport fra DMU nr. 713.

Dahllöf, I., Mogensen, B.B., Bossi, R. & Jensen, I.: Forekomst af herbicider i Nissum Fjord. Danmarks Miljøundersøgelser, Aarhus Universitet. 2008. – Arbejdsrapport fra DMU nr. 244.

<http://www.dmu.dk/Pub/AR244.pdf>

Forfatterens besøg på lokaliteten, 11.-12. september 2005 og 26. september 2009.

Grove, P.V. (red.): Jylland. Illustreret Reisehaandbog. 2. udgave. Foreningen »Fremtiden«. I kommission hos O.H. Delbanco. København 1871.

Kaae, Alfred: Ulfborg. Kaaes Forlag 1952.

Illustreret Tidende, nr. 694, 12/01-1873 og nr. 730, 21/09-1873. Årg. 14.

Miljøcenter Ringkøbing: Forslag til Natura 2000-plan 2009-2015. Nissum Fjord. Natura 2000-område nr. 35. By- og Landskabsstyrelsen, Miljøministeriet 2009. Justeret version 22. januar 2010.

Pinholt, Jens Gregersen: Nissum Fjord-Spekulationen. Nutiden 1885-86.

Pinholt, Jens Gregersen: Fra Tørlægningsforsøgene i Nissum Fjord. Hardsyssels årbog, 1942.

Schönweller, G. & Th. Claudi Westh: Sluseanlægene ved Hvide Sande og ved Thorsminde. Hedeselskabets Tidsskrift, nr. 23, 1931.

Statens Landvindingsudvalg, j.nr. 17. Rigsarkivet.

Statens Landvindingsudvalg, j.nr. 1526. Rigsarkivet.

Statens Landvindingsudvalg, j.nr. 1647. Rigsarkivet.

Stender, Johanne Marie Bækby: En svunden tid ved Nissum Fjord. Lokalhistorisk Årsskrift 13. årg. 1999. Udgivet af Egnshistorisk Studiecenter Ulfborg-Vemb.

Sørensen, A.: Fortællinger og Sagn om Sønder Nissum Sogn. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, bd. II, 1868-69.

Uhd Jepsen, Palle: Ved de vestjyske fjorde. Bygd 1979.

Wittrup, Sanne: Så snurrer Siemens' monstermølle. Ingeniøren, 9. juni 2011.

Fuglelivet i dag

Med tilladelse fra Dansk Ornitologisk Forening bringes her et uddrag af DOF-basen, der rummer et meget stort antal fugleobservationer fra alle betydningsfulde fuglelokaliteter i landet. Ønskes der en detaljeret og aktuel status for fuglelivet ved Nissum Fjord, så brug dette link: www.dofbasen.dk

Herunder ses en oversigt over de 165 fuglearter, som er registreret fra **Nissum Fjord**, pr. 3. juli 2011.
I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Rødstrubet Lom	(1/1)	Lille Skallesluger	(6/40)	Lille Kobbersnepe	(47/47360)	Sanglærke	(10/128)
Sortstrubet Lom	(3/5)	Toppet Skallesluger	(10/57)	Småspove	(9/722)	Bjerglærke	(1/4)
Islom	(3/3)	Stor Skallesluger	(32/14583)	Storspove	(60/27622)	Landsvale	(3/17)
Lille Lappedykker	(2/31)	Havørn	(3/3)	Sortklire	(6/54)	Engpiber	(7/34)
Toppet Lappedykker	(11/1567)	Rørhøg	(28/138)	Rødben	(39/2880)	Skærpiber	(4/15)
Gråstrubet Lappedykker	(2/2)	Blå Kærhøg	(107/339)	Hvidklire	(22/481)	Gul Vipstjert	(11/49)
Nordisk Lappedykker	(1/1)	Duehøg	(6/6)	Svaleklire	(3/10)	Bjergvipstjert	(1/1)
Skarv	(14/1290)	Spurvehøg	(6/16)	Tinksmid	(2/5)	Hvid Vipstjert	(5/41)
Rørdrum	(4/5)	Musvåge	(86/628)	Mudderklire	(15/205)	Husrødstjert	(1/1)
Fiskehejre	(24/143)	Fjeldvåge	(85/316)	Stenvender	(14/188)	Rødstjert	(1/7)
Skestork	(2/3)	Fiskeørn	(6/10)	Odinshane	(1/1)	Bynkefugl	(4/19)
Cariberflamingo	(1/1)	Tårnfalk	(35/140)	Mellemkjove	(1/4)	Sortstrubet Bynkefugl	(3/7)
Chileflamingo	(6/6)	Dværfalk	(11/13)	Almindelig Kjove	(1/4)	Stenpikker	(15/151)
Knopsvane	(26/3981)	Lærkefalk	(1/2)	Sorthovedet Måge	(1/1)	Solsort	(2/5)
Pibesvane	(4/183)	Vandrefalk	(16/17)	Dværgmåge	(15/301)	Sjagger	(2/85)
Sangsvane	(21/1640)	Agerhøne	(3/77)	Hættemåge	(3/306)	Sangdrossel	(1/3)
Sædgås	(14/24)	Vandrikse	(2/2)	Stormmåge	(6/1664)	Vindrossel	(4/29)
Kortnæbbet Gås	(197/336528)	Plettet Rørvagtel	(1/4)	Sildemåge	(3/55)	Misteldrossel	(2/9)
Blisgås	(34/208)	Grønbenet Rørhøne	(1/1)	Sølvmåge	(6/476)	Græshoppesanger	(1/1)
Grågås	(90/20022)	Blishøne	(14/11967)	Gråmåge	(1/1)	Sivsanger	(1/3)
Indisk Gås	(1/1)	Trane	(1/2)	Svartbag	(11/690)	Rørsanger	(2/3)
Snegås	(3/5)	Strandskade	(20/706)	Rosenmåge	(2/2)	Munk	(1/1)
Canadagås	(9/400)	Klyde	(40/3692)	Ride	(1/1)	Løvsanger	(3/7)
Bramgås	(67/19886)	Stor Præstekrave	(20/897)	Ismåge	(1/1)	Fuglekonge	(1/2)
Knortegås	(201/96385)	Hvidbrystet Præstekrave	(5/22)	Sandterne	(2/2)	Skægmejse	(2/29)
Rødhalsset Gås	(3/3)	Hjejle	(51/89315)	Rovterne	(1/1)	Blåmejse	(1/3)
Gravand	(33/2263)	Strandhjejle	(21/1036)	Splitterne	(11/66)	Musvit	(1/1)
Pibeand	(23/12770)	Vibe	(80/61546)	Fjordterne	(6/35)	Stor Tornskade	(1/2)
Knarand	(4/21)	Islandsk Ryle	(26/2066)	Havterne	(2/14)	Skovskade	(2/21)
Krikand	(15/5465)	Sandløber	(8/624)	Dværgterne	(4/13)	Husskade	(2/4)
Gråand	(20/6232)	Dværgryle	(13/693)	Sortterne	(2/3)	Allike	(1/1)
Spidsand	(12/985)	Temmincksryle	(3/10)	Alk	(1/1)	Sortkrage	(2/3)
Skeand	(26/308)	Krumnæbbet Ryle	(4/79)	Lunde	(1/1)	Gråkrage	(3/80)
Taffeland	(9/1547)	Sortgrå Ryle	(3/4)	Ringdue	(2/19)	Stær	(17/11400)
Troldand	(10/2564)	Almindelig Ryle	(52/88898)	Gøg	(1/2)	Kvækerfinke	(1/2)
Bjergand	(4/402)	Brushane	(24/4080)	Slorugle	(1/1)	Stillits	(1/1)
Ederfugl	(1/10)	Enkeltbekkasin	(1/1)	Kirkeugle	(1/1)	Tornirisk	(2/11)
Havlit	(1/1)	Dobbeltbekkasin	(10/408)	Mosehornugle	(6/6)	Bjergirisk	(16/1486)
Sortand	(1/1)	Skovsnepe	(2/3)	Isfugl	(2/5)	Lille Gråsiken	(1/2)
Hvinand	(56/22853)	Stor Kobbersnepe	(18/254)	Hærfugl	(1/1)	Karindompap	(1/1)

Kernebider	(1/4)
Lapværler	(1/1)

Snespurv	(5/265)
----------	---------

Rørspurv	(2/4)
----------	-------

Bomlærke	(4/343)
----------	---------

Herunder ses en oversigt over de 4 andre dyr (end fugle), som er registreret fra Nisum Fjord, pr. 3. juli 2011. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Strandtude	(1/10)
------------	--------

Pindsvin	(1/1)
----------	-------

Ræv	(1/1)
-----	-------

Rådyr	(1/1)
-------	-------

Herunder ses en oversigt over de 166 fuglearter, som er registreret fra **Felsted Kog**, pr. 3. juli 2011. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Rødstrubet Lom	(2/2)
Lille Lappedykker	(8/16)
Toppet Lappedykker	(60/2373)
Gråstrubet Lappedykker	(3/3)
Nordisk Lappedykker	(4/4)
Sorthalset Lappedykker	(3/5)
Almindelig Skræpe	(1/1)
Skarv	(20/2769)
Rørdrum	(81/130)
Silkehejre	(1/1)
Sølvhejre	(1/1)
Fiskehejre	(27/269)
Hvid Stork	(2/3)
Skestork	(12/78)
Stor Flamingo	(1/1)
Knopsvane	(18/472)
Sortsvane	(1/1)
Pibesvane	(7/164)
Sangsvane	(26/1776)
Sædgås	(2/2)
Kortnæbbet Gås	(45/36659)
Blisgås	(3/3)
Grågås	(52/4062)
Indisk Gås	(2/3)
Canadagås	(4/56)
Bramgås	(10/3877)
Knortegås	(6/58)
Nilgås	(1/2)
Gravand	(19/688)
Pibeand	(31/3277)
Knarand	(25/205)
Krikand	(38/13044)
Gråand	(40/12906)
Spidsand	(18/425)
Atlingand	(2/4)
Skeand	(23/120)
Taffeland	(42/10947)

Troldand	(34/3740)
Bjergand	(18/353)
Havlit	(1/1)
Sortand	(2/2)
Hvinand	(53/9805)
Lille Skallesluger	(56/218)
Toppet Skallesluger	(2/12)
Stor Skallesluger	(63/12819)
Rød Glente	(1/1)
Havørn	(21/28)
Rørhøg	(77/143)
Blå Kærhøg	(57/84)
Hedehøg	(2/2)
Duehøg	(7/12)
Spurvehøg	(8/9)
Musvåge	(24/51)
Fjeldvåge	(12/14)
Fiskeørn	(35/41)
Tårnfalk	(7/14)
Dværgfalk	(7/7)
Lærkefalk	(2/2)
Vandrefalk	(9/9)
Agerhøne	(2/3)
Fasan	(1/2)
Vandrikse	(17/30)
Plettet Rørvagtel	(4/7)
Grønbenet Rørhøne	(4/4)
Blishøne	(10/420)
Trane	(8/18)
Strandskade	(2/4)
Klyde	(20/308)
Lille Præstekrave	(2/4)
Stor Præstekrave	(3/28)
Hjejle	(20/11811)
Strandhjejle	(2/9)
Vibe	(30/10024)
Islandsk Ryle	(3/36)

Temmincksryle	(5/123)
Almindelig Ryle	(8/1725)
Brushane	(15/427)
Enkeltebekkasin	(9/21)
Dobbeltbekkasin	(24/1262)
Tredækker	(1/1)
Skovsneppe	(1/1)
Stor Kobbersnepe	(5/13)
Lille Kobbersnepe	(11/2429)
Småspove	(4/27)
Storspove	(42/8212)
Sortklire	(7/37)
Rødben	(7/60)
Hvidklire	(15/151)
Svaleklire	(8/18)
Tinksmid	(11/82)
Mudderklire	(12/54)
Odinshane	(1/2)
Almindelig Kjøve	(1/1)
Storkjøve	(1/1)
Sorthovedet Måge	(1/1)
Dværgmåge	(29/451)
Hættemåge	(5/1430)
Stormmåge	(8/497)
Sildemåge	(2/3)
Sølvmåge	(4/817)
Gråmåge	(1/1)
Svartbag	(5/62)
Sandterne	(2/2)
Splitterne	(5/30)
Fjordterne	(6/49)
Havterne	(2/3)
Dværgterne	(3/10)
Sortterne	(11/33)
Huldue	(1/2)
Ringdue	(7/295)
Gøg	(5/8)

Skovhornugle	(1/1)
Mosehornugle	(7/7)
Mursegler	(5/212)
Isfugl	(8/8)
Sanglærke	(3/158)
Digesvale	(1/30)
Landsvale	(4/103)
Engpiber	(4/9)
Skærpiber	(4/126)
Gul Vipstjert	(2/16)
Hvid Vipstjert	(5/9)
Vandstær	(1/1)
Gærdesmutte	(2/2)
Rødhals	(3/3)
Nattergal	(1/1)
Husrødstjert	(1/2)
Bynkefugl	(2/2)
Stenpikker	(2/2)
Ringdrossel	(2/2)
Solsort	(2/2)
Sjagger	(2/90)
Sangdrossel	(1/3)
Vindrossel	(1/1)
Græshoppesanger	(10/11)
Sivsanger	(16/58)
Kærsanger	(4/5)
Rørsanger	(6/22)
Gærdesanger	(1/1)
Tornsanger	(4/9)
Havesanger	(1/1)
Munk	(1/1)
Gransanger	(3/3)
Løvsanger	(7/17)
Skægmejse	(53/320)
Fyrremejse	(7/9)
Sortmejse	(1/1)
Blåmejse	(4/21)

Musvit	(2/3)
Pungmejse	(1/6)
Husskade	(2/2)
Sortkrage	(4/5)
Gråkrage	(4/19)

Ravn	(1/1)
Stær	(5/3033)
Skovspurv	(1/1)
Bogfinke	(2/6)
Grønirisk	(2/454)

Stillits	(1/5)
Tornirisk	(7/21)
Bjergirisk	(2/105)
Dompap	(2/10)
Snespurv	(1/1)

Gulspurv	(3/5)
Rørspurv	(13/76)
Bomlærke	(7/267)

Herunder ses en oversigt over de 4 andre dyr (end fugle), som er registreret fra **Felsted Kog**, pr. 3. juli 2011.
I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Vildkanin	(1/1)
-----------	-------

Ræv	(2/2)
-----	-------

Odder	(2/3)
-------	-------

Mårhund	(1/1)
---------	-------

Herunder ses en oversigt over de 161 fuglearter, som er registreret fra **Bøvling Fjord**, pr. 3. juli 2011.
I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Rødstrubet Lom	(2/2)
Sortstrubet Lom	(1/1)
Islom	(1/1)
Lille Lappedykker	(3/6)
Toppet Lappedykker	(9/39)
Skarv	(32/2311)
Rørdrum	(18/21)
Silkehejre	(2/2)
Fiskehejre	(79/1039)
Hvid Stork	(1/1)
Skestork	(1/1)
Stor Flamingo	(2/2)
Chileflamingo	(2/2)
Knopsvane	(80/5970)
Sortsvane	(1/1)
Pibesvane	(17/494)
Sangsvane	(19/993)
Sædgås	(10/13)
Kortnæbbet Gås	(184/252517)
Blisgås	(37/327)
Grågås	(112/50698)
Indisk Gås	(1/1)
Snegås	(18/28)
Canadagås	(14/404)
Bramgås	(109/119120)
Knortegås	(105/21933)
Rødhals Gås	(2/2)
Gravand	(109/21259)
Pibeand	(70/26236)
Knarand	(13/25)
Krikand	(86/80415)
Amerikansk Krikand	(1/1)
Gråand	(78/37526)
Spidsand	(81/9072)

Atlingand	(19/35)
Skeand	(45/377)
Troldand	(4/12)
Bjergand	(4/18)
Ederfugl	(1/60)
Sortand	(4/7)
Hvinand	(35/8483)
Lille Skallesluger	(5/5)
Toppet Skallesluger	(15/117)
Stor Skallesluger	(15/3515)
Havørn	(6/6)
Rørhøg	(93/189)
Blå Kærhøg	(78/144)
Hedehøg	(2/2)
Duehøg	(5/5)
Spurvehøg	(21/26)
Musvåge	(77/249)
Fjeldvåge	(69/134)
Kongeørn	(1/1)
Fiskeørn	(9/9)
Tårnfalk	(53/114)
Dværgfalk	(17/19)
Jagtfalk	(8/8)
Vandrefalk	(45/47)
Agerhøne	(2/4)
Fasan	(1/1)
Vandrikse	(12/22)
Plettet Rørvagtel	(5/8)
Grønbenet Rørhøne	(1/1)
Blishøne	(9/2215)
Trane	(2/2)
Strandskade	(52/600)
Klyde	(128/62220)
Lille Præstekrave	(1/1)

Stor Præstekrave	(95/6824)
Hvidbrystet Præstekrave	(5/5)
Hjejle	(148/214887)
Strandhjejle	(92/1823)
Vibe	(114/35796)
Islandsk Ryle	(59/1572)
Sandløber	(64/4094)
Dværgryle	(48/2439)
Temmincksryle	(9/227)
Stribet Ryle	(1/1)
Krumnæbbet Ryle	(58/1107)
Sortgrå Ryle	(2/4)
Almindelig Ryle	(174/363328)
Kærløber	(4/4)
Brushane	(126/11531)
Enkeltbekkasin	(2/2)
Dobbeltbekkasin	(40/1484)
Skovsneppe	(1/1)
Stor Kobbersnepe	(85/611)
Lille Kobbersnepe	(171/144833)
Småspove	(36/316)
Storspove	(125/34927)
Sortklire	(56/430)
Rødben	(115/8653)
Hvidklire	(116/11668)
Svaleklire	(30/56)
Tinksmed	(39/121)
Mudderklire	(33/127)
Stenvender	(62/526)
Odinshane	(16/17)
Thorshane	(1/1)
Mellemkjove	(1/1)
Almindelig Kjove	(26/54)

Storkjove	(4/4)
Dværgmåge	(34/214)
Hættemåge	(17/49268)
Stormmåge	(10/6759)
Sildemåge	(15/643)
Sølvmåge	(11/1490)
Svartbag	(41/4270)
Ride	(2/7)
Sandterne	(3/7)
Rovterne	(14/17)
Splitterne	(15/1220)
Fjordterne	(8/646)
Havterne	(5/16)
Dværgterne	(43/323)
Sortterne	(2/3)
Lomvie	(2/2)
Alk	(1/1)
Tyrkerdue	(1/1)
Gøg	(2/4)
Mosehornugle	(6/6)
Mursejler	(1/1)
Sanglærke	(12/76)
Bjerglærke	(5/112)
Digesvale	(1/3)
Landsvale	(9/60)
Bysvale	(3/12)
Engpiber	(12/117)
Skærpiber	(5/28)
Gul Vipstjert	(15/83)
Hvid Vipstjert	(13/68)
Silkehale	(1/1)
Gærdesmutte	(1/1)
Husrødstjert	(1/1)

Sortstrubet Bynkefugl	(5/17)
Stenpikker	(7/41)
Solsort	(1/4)
Sjagger	(5/542)
Sangdrossel	(1/5)
Vindrossel	(2/2)

Græshoppesanger	(1/2)
Savisanger	(1/1)
Sivsanger	(3/6)
Kærsanger	(1/1)
Rørsanger	(1/1)
Skægmejse	(1/2)
Topmejse	(1/1)

Rødrygget Tornskade	(1/1)
Sortkrage	(3/3)
Gråkrage	(8/70)
Ravn	(1/2)
Stær	(18/5959)
Rosenstær	(1/1)
Grønirisk	(1/30)

Tornirisk	(5/124)
Bjergirisk	(5/73)
Lille Korsnæb	(1/2)
Lapværling	(1/3)
Snespurv	(10/185)
Rørspurv	(7/9)
Bomlærke	(8/117)

Herunder ses en oversigt over de 3 andre dyr (end fugle), som er registreret fra **Bøvling Fjord**, pr. 3. juli 2011. I parentes ses antallet af observationer og individer i alt.

Strandtudse	(3/21)
-------------	--------

Ræv	(3/3)
-----	-------

Krondyr	(1/1)
---------	-------

Plantelivet ved Nisum Fjord

TBU 16/39-1: Nisum Fjord

I alt er 805 ha af Nisum Fjords vestlige del fredet. Heraf blev 150 ha fredet i 1967 og yderligere 655 ha blev fredet i en udvidelse af fredningen i 1984. Nisum Fjord er omfattet af Ramsar-konventionen og er udpeget som EF-fuglebeskyttelsesområde. Fredningen omfatter i dag dels vandarealer i Nisum Fjord samt de lavtliggende arealer ud til fjorden fra Ramme Å's udløb i nord og ned til Holmens strandenge syd for Thorsminde, der beskrives under 16/32.

Vandkvaliteten i fjorden er under stadig forværring blandt andet som følge af belastninger fra tilløb som Storåen, der løber ud i fjordens nordøstligste hjørne. Forringelse af vandkvaliteten resulterer generelt i en tilbagegang for de fleste, højere vandplanter. Fjorden har tidligere haft en stor bevoksning af ålegræs (dværgbændeltang), der i 80'erne har været i tilbagegang som følge af ålegræssyge. Desuden kendes vandplanterne hjertebladet vandaks og almindelig havgræs.

Rørsumpen omkring Nisum Fjord er blandt de fem største rørskovsarealer i Danmark. Foruden rørsumpene ligger der en del værdifulde strandenge og ferske enge langs fjorden. På en eng ved Bøvling Klit er der såle-

des en stor bestand af bregnen slangetunge.

Højere alger og planter: 1990. Alger: Almindelig vandhår (Cladophora sericea), arter af vandhår (Cladophora spp.), tarm-rørhinde (Enteromorpha intestinalis), arter af rørhinde (Enteromorpha spp.), krølhårstang (Chaetomorpha linum) og bruntråd (Ectocarpus siliculosus). Højere planter: Hjertebladet vandaks, børstebladet vandaks, almindelig havgræs, langstilket havgræs, dværgbændeltang og vandkrans.

TBU 16/39-2: Fjanne Grønne

Fjanne Grønne ligger langs Nisum Fjords vestsiden syd for Thorsminde og omfatter naturtyperne strandeng, strandsump og strandoverdrev. Endvidere er botaniske oplysninger fra klitten vest for vejen medtaget her.

Strandengsvegetationen på Fjanne Grønne har en tydelig zonerings og rummer karakteristiske strandengsplanter som kveller, strand-annelgræs, strand-asters, strand-trehage, hindeknæ, harril, rød svingel, art af rødtop og jordbær-klover. Desuden kan nævnes sand-kryb og strandkogleaks.

På overdrevet over for strandengen domineres vegetationen af fløjlsgræs sammen med almindelig hvene og høst-borst. Nogle

steder forekommer indslag af store bestande af udspilet star.

Tørbundsvegetationen på områder med overdrev omfatter desuden typiske arter som bakkenellike, engelskgræs, almindelig pimpinelle, almindelig brunelle, almindelig torskemund, skjaller, blå-klokke, blåhat, håret høgeurt og sand-star.

Rørsumpen, der domineres af tagrør, og arealer op til rørsumpen rummer såvel ferskvands- som saltvandsindikerende arter. De ferskvandsindikerende arter omfatter blandt andet trævekronen, kær-dueurt, sværtevæld, vandnavle og kær-snerre. Tidligere er baltisk ensian angivet fra strandengene ved Torsminde.

Vegetationstyper: klit, strand-rørsump, strandeng, strandoverdrev og fersk eng.

Højere planter: klitterne.

1980. Urter: blåhat, høst-borst, engelskgræs, håret høgeurt, smalbladet høgeurt, almindelig hønsetarm, blå-klokke, almindelig kongepen, almindelig kællingetand, bakkenellike, almindelig pimpinelle, bidende ranunkel, lav ranunkel, rundbælg, liden skjaller, gul snorre, almindelig stedmoderblomst, ager-svinemælk, trævekronen, almindelig torskemund, vandnavle, strand-vejbred, lancet-vejbred og eng-viol. Græsagtige planter: fløjlsgræs, mangeblomstret

frytle, vellugtende gulaks, sandhjelme, sandskæg, børste-siv, fåre-svingel, rød-svingel.

Højere planter: strandrørsump.

1980. Urter: strand-asters, høst-borst, kær-dueurt, kødfarvet gøgeurt, kødet hindeknæ, kveller, spyd-mælde, gåse-potentil, bidende ranunkel, lav ranunkel, sandkryb, kruset skræppe, kær-snerre, ager-svinemælk, strand-gåsefod, sværtevæld, kærtidsel, strand-trehage, trævekronen, vandnavle og strand-vejbred. Græsagtige planter: mose-bunke, fløjlsgræs, harril, krybhvene, strandkogleaks, almindelig rapgræs og tagrør.

1988. Urter: engkarse, almindelig hanekro, spyd-mælde, strand-mælde, lav ranunkel, sandkryb, sværtevæld, kær-snerre, sump-snerre, strand-trehage. Græsagtige planter: harril, krybhvene, strandkogleaks, almindelig kvik, rød svingel og tagrør.

Højere planter: strandenge.

1988. Urter: strand-asters, vingefroet hindeknæ, spyd-mælde, strand-mælde, gåse-potentil, strand-rødtop, sandkryb, stor skjaller, strand-trehage og strand-vejbred. Græsagtige planter: strand-annelgræs, harril, krybhvene, strandkogleaks, almindelig kvik, rød svingel, tagrør. 1985. Urter: strand-asters, høst-borst, hindeknæ, almindelig hønsetarm, bugtet kløver, hare-

kløver, jordbær-kløver, rødkløver, kveller, gåse-potentil, art af rødtop, almindelig røllike, sandkryb, liden skjaller og strand-trehage. Græsagtige planter: strand-annelgræs, fløjlsgræs, harril, almindelig hvene, kryb-hvene, almindelig star, udspilet star, rød svingel og tagrør.

Højere planter: strandoverdrev. 1988. Dværgbuske: revling. Urter: blåmunke, høst-borst, vår-brandbæger, almindelig brunelle, engelskgræs, engkarse, almindelig firling, almindelig hønsetarm, gul iris, bugtet kløver, hvid-kløver, rød-kløver, kragefod, almindelig kællingetand, vand-mynte, bakke-nellike, gåse-potentil, kær-ranunkel, lav ranunkel, tigger-ranunkel, almindelig røllike, liden skjaller, stor skjaller, slangetunge, humle-sneglebælg, kær-snerre, almindelig stedmoderblomst, almindelig syre, sværtevæld, ager-tidsel, kær-tidsel, tormen-til, almindelig torskemund, trævekrone, strand-vejbred, ager-svinemælk, musevikke og hunde-viol. Græsagtige planter: mose-bunke, fløjlsgræs, mangblomstret frytle, vellugtende gulaks, harril, sandhjælme, almindelig hvene, kryb-hvene, strand-kogleaks, smalbladet kæruld, eng-rapgræs, knæbøjet rævehale, glanskapslet siv, knop-siv, lyse-siv, tudse-siv, almindelig star, hare-star, sand-star, rød svingel og tagrør.

Højere planter: enge. 1980. Urter: høst-borst, hvid-kløver, rød-kløver, sump-kællingetand, gåse-potentil, bidende ranunkel, lav ranunkel. Græsagtige planter: kryb-hvene, kattesæg, almindelig rapgræs, glanskapslet siv, lyse-siv og almindelig star.

Lokalitetskoder: Nisum Fjord ++ V III s, Fjanne Grønne +++ K I s

Botanisk vurdering: Fjanne Grønne: Lokaliteten er henført til kategori I på grund af I-biotop (veludviklet strandeng) og mere end 20 biotopstypiske arter.

2. Sjældnere planter: slange-tunge, udspilet star og slap an-nelgræs.

4. Strandengsindikatorer: strand-annelgræs, strand-trehage, harril og jordbær-kløver.

Kilder: se Emsholm 1992.

TBU 16/47-1: Felsted Odde og Felsted Kog

Fra rørsumpen ved den sydlige del af indløbet til Felsted Kog foreligger botaniske oplysninger.

Højere planter: 1980. Urter: angelik, strand-asters, høst-borst, art af fladstjerne, kær-galtetand, hvid-kløver, rød-kløver, vand-mynte, vandpileurt, gåse-potentil, lav ranunkel, rejnfan, almindelig røllike, sandkryb, kær-snerre, ager-svinemælk, sværtemælk, almindelig syre, kær-trehage, strand-trehage og trævekrone. Græsagtige planter: mose-bunke, kryb-hvene og blågrøn kogleaks, sø-kogleaks.

TBU 16/47-2: Kedlen, Felsted Kog

Fra rørsumpen på den nordlige bred af Felsted Kog foreligger botaniske oplysninger.

Højere planter: 1980. Urter: hyldebladet baldrian, høst-borst, ladden dueurt, gifttyde, gul iris, sump-kællingetand, vand-mynte, mælkebøtte, gåse-potentil, tigger-ranunkel, lav ranunkel, rejnfan, art af rødtop, nyse-røllike, vejbred-skeblad, liden skjaller og musevikke.

Græsagtige planter: sø-kogleaks, rød svingel, høj sødgræs og tagrør.

Lokalitetskode: Felsted Odde, Felsted Kog: + V III r; Kedlen, Felsted Kog: + V III r

Botanisk vurdering: Felsted Odde: 4. Strandengsindikatorer: strand-trehage.

Kedlen: 3. Lokalt sjældnere planter: gul iris.

TBU 16/48-1: Storå ved Sønderby

Fra munden af Storåens udløb i Felsted Kog kendes høst-vandstjerne (Moeslund, 1991).

Vegetationstyper: vandløb

Lokalitetskode: Storå + V I s

Botanisk vurdering: Storå, Sønderby er henført til kategori I på grund af rødlisteart.

1. Rødlistearter: høst-vandstjerne.

TBU 16/26-1: Ramme Å

Fra åens udløb i Bøvling Fjord er der tidligere fundet firkløft, ligesom brudelys kendes fra dette område (Hansen & Sandermann Olsen, 1969). Fra Smedman (1970, upubl.) foreligger enkelte, botaniske oplysninger fra Ramme Å og dens omgivelser omkring det sted, hvor landevejen skærer åen ved Rysensten nord for Bøvlingbjerg. Smedman nævner almindelig mjødurt, bredbladet mærke, vand-mynte, ager-mynte, tykbladet ærenpris, mose-troldurt og fliget brøndsel fra lokaliteten. Nyere botaniske oplysninger fra mose- og engarealer op til Ramme Å kendes ikke og er derfor meget ønskelige.

Vegetationstyper: kær

TBU 16/26-2: Fjaltring Strand

Fra terrænet over for stranden er der fundet vand-skræppe, trævekrone, almindelig kællingetand, muse-vikke, glat dueurt, vandnavle, kær-snerre, ager-svinemælk, folfod, harril og strand-kogleaks (Gravesen, 1980).

Vegetationstyper: kær.

TBU 16/26-3: Degnkærgrøft

Vandløb med tilløb til Ramme Å ved Rysensten. Vandløbet har et kanaliseret, bredt udgrøftet og dybt nedskåret forløb med en ringe fysisk variation. Vandløbsbunden består af sand, pletvis med grus i et tørvet leje (Ringkjøbing Amtskommune, 1991).

Vegetationstyper: vandløb.

Højere planter: 1990. Vandplanter: kruset vandaks og lancetbladet ærenpris.

TBU 16/26-4: Rysensten Bæk

Er beskrevet på strækningen fra Volder Mark til udløbet i Ramme Å. Vandløbet har et kanaliseret forløb med ringe fysisk variation. Vandløbsbunden er tørvet og overlejret med et betydeligt slamlag. Vandløbet er belastet af

okker i middelsvær til moderat omfang (Ringkjøbing Amtskommune, 1991).

Vegetationstyper: vandløb.

Højere planter: 1990. Vandplanter: grenet pindsvineknap, art af vandstjerne, art af vandranunkel og kruset vandaks.

TBU 16/26: Fjordshale

På opgivne markarealer bag diget til Bøvling Fjord findes en stor bestand af den sjældne plante firkløft (Hansen, 1991 pers.medd).

Vegetationstyper: eng.

Lokalitetskoder: Degnkærgrøft + V III r; Ramme Å + V III s; Rysensten Bæk + V III r; Fjaltring Strand.

TBU 16/33-2: Indfjorden

Har tilløb til Bøvling Fjord gennem Færgen, rummer naturtyper som rørsump og eng.

Oplysninger om Indfjorden findes hos Rasmussen (1976) og Ringkjøbing Amtskommune (1988 og 1989). I modsætning til Felsted Kog er der ikke en regelmæssig bestemt saltholdighed i Indfjorden. Saltholdigheden ligger på omkring 1-3 promille om vinteren og 5-7 promille om sommeren.

Søen omgives af rørsump, den er domineret af tagrør, men med en del indslag af blågrøn kogleaks, strand-kogleaks, bredbladet dunhammer, smalbladet dunhammer, strand-trehage og vandspir. Inde bag rørsumpen ligger der enge, der i 1983 blev græsset af kreaturer (Gravesen, 1983).

I begyndelsen af dette århundrede var Indfjorden domineret af to vandplanter, henholdsvis hjertebladet vandaks og akstusindblad (Landbrugsministeriet, 1923). Endnu fandtes der i begyndelsen af 60'erne store sammenhængende bevoksninger af hjertebladet vandaks, men i midten af 70'erne er denne vegetation reduceret til spredte forekomster (Rasmussen, 1976). Bundvegetationen er i dag generelt meget spredt, og meget stor

flader er helt uden vegetation. På nogle få områder findes tætte bevoksninger af vandkrans, kransnålealger og lav kogleaks, ligesom der også forekommer børstebladet vandaks og hjertebladet vandaks. Fra rørsumpen og engene kendes den mindre almindelige vandplante søpryd, samt de i Vestjylland mindre hyppigt forekommende vådbundsarter tigger-ranunkel, angelik, sværtevæld og vand-mynte. Desuden kan nævnes dyndpadderok, trævlekrone, eng-viol, sump-kællingetand, vandnavle, kærvigsnerre, kær-trehage, strand-trehage, strand-kogleaks, smalbladet kæruld, mose-bunke med flere. Tilstedeværelsen af arter som strandnet, trehage og strand-kogleaks tyder på en vis brakvandspåvirkning.

Rasmussen skriver videre om vegetationen i midten af 70'erne »Karakteristisk er det især, at almindelig ålegræs ikke har formået at trænge ind i Indfjorden fra Nordre Fjord, dertil er saltholdigheden for lav. Dette svarer til forholdene i Randers Fjord (Mathiesen & Nielsen, 1956). Derimod forekommer de ægte brakvandsarter langstillet havgræs, almindelig havgræs og vandranunkel som særdeles vigtige arter på grundt vand. Havgræsarterne er dog begrænset til den vestlige halvdel af Indfjorden.

Saltholdighedens udvælgelse af arter viser sig også i forekomsten af de

ferskvandsarter, der trænger ud i brakvandet fra søerne Sønder Sund-Byn og Tangsø. De ionelskende ferskvandsarter kransnålealge, aks-tusindblad, hjertebladet vandaks, børstebladet vandaks og vandkrans findes over hele Indfjorden, ofte i store sammenhængende bevoksninger.« Planktonalgensamfundet i Indfjorden er arts- og individrigt. De arter, der forekommer i de største mængder, er kiselalger og blågrønalger. Alle de dominerende arter er næringskrævende ferskvandsarter, der har en bred saltholdighedstolerance. Der er kun registreret ganske få, sporadisk forekommende rentvandsarter. Den store vækst af planktonalger er forårsaget af høje næringssaltkoncentrationer, og er baggrunden for at det tidligere bunddække af vandplanter er stærkt formindsket i omfang og udbredelse.

Vegetationstyper: algesø.

Alger: 1988. Blågrønalger: *Anabaena flos-aqua*, *Aphanizomenon clathrata*, *Gomphosphaeria pusilla*, *Merismopedia punctata*, *Merismopedia tenuisima*, *Microcystis aeruginosa*, *Oscillatoria agardhii*, *Oscillatoria limnetica*, *Oscillatoria planctonica*, *Phormidium* sp. Rekyalalger: *Rhodomonas lacustris*, *Cryptomonas*. Furealger: *Gymnodinium* sp. Gulgrønalger: *Goniochloris mutica*. Prysiophyceae: *Chrysochromolina* sp. Kiselalger:

Chaetoceras gracilis/muellerii, *Chaetoceras* sp., *Clycotella* sp., *Melosira varians*, *Stephanodiscus hantzschii*. *Amphiprora* sp., *Diatoma elongatum*, *Navicula* sp., *Nitzschia acicularis*, *Nitzschia* sp., *Synedra acus* og *Synedra ulna*. Grønalger: *Chlamydomonas* spp., *Eudorina elegans*, *Gonium pectorale*, *Lobomonas* cfr. *denticulata* og *Pandorina morum*. *Actinastrium hantzschii*, *Chlorella* sp., *Coelastrum microporum*, *Dictyosphaerium pulchellum*, *Dictyosphaerium subsolitarium*, *Fotterella tetrachlorellioides*, *Kirchneriella contorta*, *Lagerheimia subsala*, *Monoraphidium contortum*, *Monoraphidium minutum*, *Monoraphidium* sp., *Oocystis* spp., *Pediastrum duplec*, *Pediastrum boryanum*, *Scenedesmus acuminatus*, *Scenedesmus acutus*, *Scenedesmus bicaudatus*, *Scenedesmus ecorinis*, *Scenedesmus intermedius*, *Scenedesmus opoliensis/protuberans*, *Scenedesmus spinosus*, *Scenedesmus quadricauda*, *Scenedesmus* sp., *Tetraedron incus*, *Tetraedron minimum*, *Tetrastrum staurogeniaeforme*. *Koliella* sp., *Starurastrum paradoxum*.

Højere planter: 1976. Alger: *Enteromorpha* spp., søsalat, *Cladophora* spp., *Chaetomorpha linum*, *Chara* sp. Højere planter: »*Ranunculus obtusifolius*«, aks-tusindblad, kruset vandaks,

spinkel vandaks, hjertebladet vandaks, børstebladet vandaks, vandkarse, almindelig havgræs, langstillet havgræs og almindelig ålegræs. 1989.

Vandplanter: Alger: *Tolypella nidifica*, vandhår (*Cladophora* sp.) og rørhinde (*Enteromorpha* sp.). Højere planter: Havgræs, tornfrøet hornblad, blågrøn kogleaks, lav kogleaks, tagrør, krans-tusindblad, butbladet vandaks, børste-vandaks, hjertebladet vandaks, spinkel vandaks, svømmende vandaks, krybende vandkrans, stillet vandkrans, vandpest, kredsbladet vandranunkel, strand-vandranunkel.

Højere planter: rørsump og eng. 1980. Urter: liden andemad, angelik, høst-borst, knude-firling, art af hønsetarm, hvid-kløver, sump-kællingetand, vandmynte, mælkebøtte, vand-pileurt, gåse-potentil, kær-ranunkel, lav ranunkel, tigger-ranunkel, nyserøllike, sideskærm, sump-snerre, sværtevæld, søpryd, kær-trehage, strand-trehage, trævlekrone, vandnavle og glat vejbred. Græsgtige planter: mose-bunke, fløjlsgræs, kryb-hvene, blågrøn kogleaks, sø-kogleaks, smalbladet kæruld, glanskapslet siv, tudse-siv, rød svingel og tagrør.

Kilder: se Emsholm 1992.